

God. 10, Broj 2, 2020.

ISSN 2217-4958 (ŠTAMPANO IZDANJE)

ISSN 2466-5363 (ONLINE IZDANJE)

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

FLV |

FAKULTET ZA
PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
DR LAZAR VRKATIĆ

Naučni časopis CIVITAS publikuje se dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 (Štampano izdanje)
ISSN 2466-5363 (Online izdanje)
COBISS.SR.ID 261516807

IZDAVAČ:

FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija

ZA IZDAVAČA:

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Univerziteta Union.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Univerziteta Union.

REDAKCIJA:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
Doc. dr Ana Sentov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Andreja Savić, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd.
Prof. dr Atanas Kozarev, Evropski Univerzitet, Fakultet za detektive i kriminalistiku, Skoplje.
Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, Velika Britanija
Prof. emeritus dr Boris Marović, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
Prof. dr Cvetko Andreški, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski” Bitola, Ohrid, Makedonija.
Prof. dr Dragan Mrkšić, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
Prof. dr Dragan Stojić, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Duška Franeta, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Duško Radosavljević, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Đorđe Čekrlija, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet.
Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.
Doc. dr Isidora Wattles, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Doc. dr Jasmina Nedeljković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Klime Poposki, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid.
Prof. dr Ljubo Pejanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Marina Hadži-Pešić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
Prof. dr Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet u Nikšiću.
Prof. dr Marijan Čurković, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u Splitu, Pravni fakultet.
Prof. dr Milan Živković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Milica Radović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. emeritus dr Milo Bošković, Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar.
Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.
Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.

- Prof. dr Oliver Bakreski**, Univerzitet u Skoplju, Filozofski fakultet.
Prof. dr Radovan Pejanović, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.
Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.
Prof. dr Sanja Đurđić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Doc. dr Slavica Čepon, Univerzitet u Ljubljani, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.
Prof. dr Snežana Radukić, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka republika, Republika Srbija.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Univerzitet Banjaluci, Filološki fakultet.
Prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Prof. dr Vesna Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Vidoje Vujić, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
Prof. dr Vojin Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Zdravko Petrović, Univerzitet Sigmund Frojd, Beč, Austrija.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Zoran Keković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
Prof. dr Zoran Sušanj, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
Prof. dr Željka Babić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

SEKRETARI REDAKCIJE:

- Marina Ratkov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
MsC Zoran Vavan, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

LEKTOR I KOREKTOR:

- Marijana Savatović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Tijana Radnović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

OBJAVA ČLANAKA JE BESPLATNA. Svaki autor dobija jedan besplatan primerak časopisa.

CIVITAS JE BESPLATNO DOSTUPAN NA INTERNET ADRESI:

<http://www.civitas.rs>

ADRESA REDAKCIJE:

Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fpps.edu.rs

PRIPREMA ZA ŠTAMPU I ŠTAMPA: „Tampograf“, Novi Sad

TIRAŽ: 200

CIVITAS journal is published twice a year
ISSN 2217-4958 (Printed edition)
ISSN 2466-5363 (Online edition)
COBISS.SR.ID 261516807

Publisher

FACULTY OF LAW AND BUSINESS STUDIES "DR LAZAR VRKATIĆ"
76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina - Serbia
<http://www.civitas.rs>

For the publisher:

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editor-in-Chief:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editorial Board:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.
Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Andreja Savić, Academy for Diplomacy and Security, University of Belgrade,
Belgrade, Serbia.
Prof. dr Atanas Kozarev, European University, Faculty of Detectives and Criminology, Skopje.
Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, UK
Professor Emeritus Boris Marović, Independent University, Banja Luka, Bosnia and
Herzegovina.
Prof. dr Cvetko Andreessi, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Dragan Stojić, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duška Franeta, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duško Radosavljević, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Đorđe Čekrlija, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka, Banja Luka,
Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Marija Krivokapić, Faculty of Philology, University of Nikšić, Nikšić,
Montenegro.
Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law,
University of Split, Split, Croatia.
Prof. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Professor Emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty for Business Management, Bar, Montenegro.

- Doc. dr Nikola Dobrić**, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.
Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Ruženka Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.
Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.
Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banska Bystrica, Slovakia.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.
Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zdravko Petrović, Sigmund Freud University Vienna, Austria.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.
Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Secretaries of the editorial board:

- Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Zoran Vavan, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Proofreading and editing:

- Marijana Savatović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Tijana Radnović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Articles are published free of charge. One free copy of the journal will be provided for each contributor.

CIVITAS is available free of charge at:

<http://www.civitas.rs>

Contact Details:

76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina – Serbia
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fpps.edu.rs

Prepress and printing: „Tampograf”, Novi Sad

Circulation: 200

Reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i autori,

Pred vama je drugi broj časopisa CIVITAS za 2020. godinu i dvadeseti broj po redu. Časopis u kontinuitetu, desetu godinu zaredom, objavljuje radove koji se bave različitim, aktuelnim pitanjima i problemima iz oblasti prava, bezbednosti, psihologije, filologije i ekonomije, kao i interdisciplinarnim istraživanjima iz navedenih naučnih disciplina.

Časopis CIVITAS kategorizovan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja kao istaknuti nacionalni časopis kategorije **M52**. U proteklom periodu časopis je indeksiran u Evropskom referentnom indeksu za društvene i humanističke nauke ERIH PLUS a uključen je i u Kinesku naučnu infrastrukturu – CNKI, Ulrich's Periodicals Directory, Indijsku mrežu razmene časopisa – J-Gate i *online* biblioteku centralne i istočne Evrope – CEEOL.

Radovi prihvaćeni za objavljivanje, odnosno radovi koji su prošli postupak recenzije obuhvataju različita pitanja iz domena društvenih nauka. U fokusu ovog broja su radovi koji se podsećaju na protekli vek od objavljivanja studije slučaja afektivnog uslovljavanja, koji analiziraju odnos personalizovane religioznosti i političkog aktivizma, krivičnopravna načela u funkciji saslušanja okrivljenog, implementacije društveno odgovornog poslovanja u bankarskom sektoru kao i ispitivanjem povezanosti odgovora na stres i razvoja ja-identiteta kod adolescenata.

Sve informacije o časopisu, uputstva za autore i recenzente i sastav redakcije i imena recenzenata mogu se naći na sajtu na srpskom i engleskom jeziku. Prijava radova obavlja se putem sajta časopisa na internet adresi <http://civitas.rs/index.php/prijava-rada> ili mejlom na redakcija@civitas.rs.

Zahvaljujemo se svim dosadašnjim autorima na pristiglim radovima. Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti koje CIVITAS u kontinuitetu od 2011. godine objavljuje.

Do sledećeg broja,

Prof. dr Vladimir Njegomir

U Novom Sadu, 21. decembar 2020. godine

SADRŽAJ

Aleksandar Vasić

JOHN B. WATSON (1878–1958) I SLUČAJ MALOG ALBERTA	13
JOHN BROADUS WATSON (1878-1958), LITTLE ALBERT AND LOVE AS A CONDITIONED EMOTIONAL REACTION	13

Andrijana Maksimović

ODNOS PERSONALIZOVANE RELIGIOZNOSTI I POLITIČKOG AKTIVIZMA KOD GRAĐANA SRBIJE ..	49
RELATIONSHIP PERSONALIZED RELIGIOSITY AND POLITICAL ACTIVISM IN SERBIAN CITIZENS	49

Željko Mirkov

KRIVIČNOPROCESNA NAČELA U FUNKCIJI SASLUŠANJA OKRIVLJENOG KAO DOKAZNE RADNJE ..	68
--	----

Nevena Jolović, Sonja Đurićin

PROCENA STEPENA IMPLEMENTACIJE DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA U BANKARSKOM SEKTORU REPUBLIKE SRBIJE	82
--	----

Jelena Tovarović

RELACIJE ODGOVORA NA STRES I RAZVOJA JA-IDENTITETA KOD ADOLESCENATA	97
--	----

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA	113
---------------------------------	-----

INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS	128
--	-----

Članci

Articles

Aleksandar Vasić^{1*}

UDC 159.9.019.4
159.9:929 Watson J. B.
Pregledni rad
Primljen: 16. 05. 2020.
Prihvaćen: 11. 11. 2020.

DŽON B. VOTSON (1878–1958) I SLUČAJ MALOG ALBERTA

SAŽETAK: Godine 2020. navršava se čitav vek od objavljivanja izveštaja o studiji slučaja afektivnog uslovljavanja koja je poznata i kao slučaj malog Alberta (Watson & Rejner, 1920). Ova studija je od velikog značaja za dalji razvoj bihejviorizma i čitave moderne psihologije i zbog toga je postala neizostavni deo sadržaja mnogih udžbenika iz predmeta kao što su uvod u psihologiju, razvojna psihologija, psihologija učenja i istorija psihologije. Ova studija je na više načina povezana i sa nekoliko prekretnih događaja koji su značajno uticali na lični i profesionalni razvoj Džona Brodusa Votsona (1878–1958) koji se smatra najznačajnijim zagovornikom autentičnog američkog psihološkog pravca koji se zove bihejviorizam. Podsećanje na ove značajne i prekretno momente, kako u Votsonovom ličnom životu tako i u ranom razvoju moderne psihologije, izvedeno je sledeći neke osnovne teme u istoriji i historiografiji psihologije. Opisani su procesi koji su činili tadašnji sociokulturni kontekst američkog društva, glavni trendovi u razvoju moderne psihologije s kraja 19. i početka 20. veka, sačinjena je biografska skica Dž. B. Votsona i prikazane osnovne postavke izvornog bihejviorizma onako kako su formulisane i razrađene u Votsonovim ključnim tekstovima. Potom je detaljnije opisana studija slučaja sa afektivnim uslovljavanjem i potraga za identitetom i sudbinom malog Alberta kao jedinog subjekta u tom eksperimentu sa uzorkom veličine $N = 1$. Na kraju, sagledane su sudbi-

^{1*} Prof. dr Aleksandar Vasić, vanredni profesor, Katedra za psihologiju, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić. Novi Sad, Univerzitet UNION, Beograd. Adresa elektronske pošte: aleksandarvasic1966@yahoo.com.

ne Dž. B. Votsona i članova njegove porodice, a učinjen je i pokušaj da se popiše šta je od izvornog bihejviorizma ostalo u amanet modernoj naučnoj psihologiji.

KLJUČNE REČI: Bihejviorizam, afektivno uslovljavanje, Džon Brodus Votson, mali Albert.

„Votson se dobro snalazio u odnosima s javnošću, kao i u reklamnoj industriji kasnije u karijeri. Umeo je da napravi dim, ali vatre tu nije bilo.“

(Leahay, 1992b, str. 313)

1. Uvod

U istoriji i istoriografiji moderne psihologije, koja se proteže od sredine 19. veka do danas, istaknuta su brojna pitanja koja se mogu svesti na nekoliko osnovnih i međusobno povezanih tema (Hilgard, Leary & McGuire, 1991). Među prvima je svakako tema koja se odnosi na *kontinuirani, kumulativni razvoj* naučno-psihološkog saznanja nasuprot *diskontinuitetu ili revolucionarnom preokretu*. Dok je prvi pol ovog kontinuuma odavno prevaziđen, jer danas malo ko zagovara prostu empirističku tezu o akumulaciji pozitivnog naučnog saznanja, sa drugim, desnim polom ovog kontinuuma stvari stoje donekle drugačije, bar kada je reč o psihologiji. Ova tema je najspornija u izučavanju istorije i istoriografije psihologije jer, po svemu sudeći, neutemeljeno počiva na jednom filozofskom shvatanju razvoja naučnog saznanja (Kuhn, 1996; Leahay, 1992b).

Druga važna tema odnosi se na *prezentizam*, tiraniju trenutno datog ili sada preovlađujućeg, nasuprot *istoricizmu* koji odražava nastojanja da se događaji iz prošlosti upravo tako opišu i razumeju – dakle, na osnovu tadašnjeg, a ne na osnovu sadašnjeg vremena i prostora i sadržaja koji ih ispunjavaju. Treća tema u istoriji i istoriografiji psihologije odnosi se na to da li se istorijski događaji opisuju i razumevaju samo unutar ove discipline (*internalizam*) ili se pri tome u obzir uzimaju i

neki uticaji koji potiču izvan ove nauke (*eksternalizam*), poput uticaja iz drugih nauka, manje ili više srodnih, kao i društvenih, kulturnih, ekonomskih i političkih osnova i dimenzija.

Četvrta tema je verovatno najpopularnija u laičkim krugovima i razapinje se između *teorije velikih ljudi* i *teorije duha vremena* (*Zeitgeist*). Na prvom ili levom polu nalaze se, bar prema onima koji se posvećeno bave istorijom psihologije, sada uveliko prevaziđena shvatanja kako je sam nastanak i potonji razvoj ove nauke određen izuzetnim ličnim osobinama, nastojanjima i doprinosima eminentnih priložnika. Na njenom drugom ili desnom polu nalaze se shvatanja koja ukazuju na značajan uticaj tada dominantnih, opštih i specifičnih društveno-istorijskih tokova koji su važni za objektivan, valjan i što precizniji opis i razumevanje doprinosa onih koji se svrstavaju u galeriju slavni portreta. Međutim, i kada je reč o ovakvim shvatanjima, ima onih (na primer, pomenuti Higlard et al., 1991 i Leahay, 1992a,b), koji smatraju da i u tome treba biti oprezan jer je teško u modernom, a posebno u postmodernom vremenu, govoriti o jedinstvenim, koherentnim i objedinjujućim kulturama.

Peta tema u istoriji i historiografiji psihologije razapinje se od veoma rasprostranjenog *ceremonijalnog opravdanja* do daleko manje zastupljenog *kritičko-istorijskog izučavanja* koje se postepeno razvija u drugoj polovini prošlog veka (Harris, 1980). Levi pol ove teme praktično obuhvata sve ranije istaknute leve ekstreme i sažima shvatanja koja počivaju na težnji da se akteri, njihova dela i druga dešavanja (re) konstruišu u cilju legitimisanja savremene psihologije. Drugi, još uvek nedovoljno istaknuti pol odnosi se na nastojanja u izučavanju istorije psihologije koja su manje opterećena opravdavanjima ove nauke i više odražavaju kritički pristup u kojem se teži ka (raz)otkrivanju mitova i iluzija kao prepreka na putu ka objektivnom, valjanom i preciznijem opisu i razumevanju njene istorije.

Konačno, iz parohijalne – neki bi možda rekli i palanačke – perspektive, svemu prethodnom može se dodati i to da je psihologiju 20. veka obeležila i rastuća *američka (anglosaksonska) dominacija* na račun bogatstva *naučno-psiholoških zajednica* unutar mnogobrojnih društvenih zajednica u ovom svetu. Verovatno bi se i u okvirima ove teme mogla suprotstaviti krajnja i naizgled isključiva shvatanja. Tako bi na jednoj strani bila ona ekstremna shvatanja po kojima ta dominacija predstavlja

uslov za dalji razvoj i napredak, a na suprotnoj ona shvatanja po kojima to vodi zaprečavanju razvoja i napretka psiholoških zajednica izvan anglosaksonskog jezičkog područja.

Biheviorizam je verovatno najviše doprineo ovoj dominaciji američke psihologije. To je, izvesno, paradoks zato što biheviorizam zagovara nepostojanje psihičkih procesa i karakteristika koje čine psihički život – dakle, nepostojanje samog predmeta psihologije kao nauke. Ali, s druge strane, zahvaljujući ovoj istaknutosti, biheviorizam predstavlja i najbolji primer za preispitivanje izloženih tema istorije i historiografije psihologije. Takođe, na osnovu tih opštih tema, biheviorizam možda može i da se bolje razume u okviru te istorije i historiografije. U te svrhe sačinjen je prikaz studije Votsona i Rejnerove (1920) koja predstavlja začetak priče o malom Albertu i porodici kao biheviorističkoj laboratoriji. Ova studija, koja je poznata u literaturi i kao *slučaj malog Alberta*, odabrana je iz još nekih razloga. Prvi je historiografski razlog, jer se ove, 2020. godine navršava sto godina od objavljivanja izveštaja o ovoj studiji, koji je postao jedan od najčešće citiranih u različitim, uglavnom udžbeničkim, prikazima biheviorizma (Todd, 1994). Drugi, možda važniji razlog jeste da ova studija okuplja oko sebe neke prekretno momente u ličnom i profesionalnom razvoju Džona Brodusa Votsona (1878–1958) koji se, inače, po uvreženom shvatanju, smatra osnivačem tog tobožnjeg revolucionarnog preokreta i pokreta u razvoju moderne psihologije. Te prelomne tačke u Votsonovom ličnom i profesionalnom razvoju, svaka za sebe i zajedno, predstavljaju pogodan materijal za proveru zasnovanosti razlikovanja glavnih tema u istoriji i historiografiji psihologije.

Ciljevi ovog eseja su, dakle, da se, na osnovu biheviorizma kao prigodne potke, razmotre i egzemplarno opišu opšte teme istorije i historiografije psihologije i da se, istovremeno, na osnovu tih tema možda bolje lociraju i razumeju ličnost Votsonova i sam biheviorizam. Stoga će se prvo ukratko razmotriti istorijsko-kulturni konteksti nastanka savremene psihologije, a posebno američke. Potom će se izložiti biografska skica Dž. B. Votsona zajedno sa osnovnim postavkama biheviorizma, onako kako je to formulisano u takozvanom biheviorističkom manifestu (Watson, 1913) i kasnijim ključnim tekstovima (Watson, 1919, 1924a,b, 1930). U daljem izlaganju i analizama, biografska skica i prikaz ovog teorijskog pravca ili škole biće prošireni kroz opis studije

slučaja maloga Alberta, a na kraju i sudbine Votsona i njegove porodice, te samog bihejviorizma i onoga što je od njega preostalo u savremenoj psihologiji.

2. Nastanak moderne psihologije i psihologija u SAD

Preduzetnički duh pionira koji su naseljavali severnoamerički kontinent, zajedno sa drugim događajima i procesima novonastajućeg društva i države, u kratkom periodu od svega nekoliko decenija na kraju 19. i početkom 20. veka, učinio je od SAD jednu od vodećih svetskih sila u svakom smislu te reči. Uporedo sa osvajanjem severnoameričkog kontinenta, ubrzavali su se i industrijalizacija i drugi veoma dinamični procesi, kao plodovi modernizacije koja je sa doseljenicima pristizala sa Starog kontinenta. Prva očigledna posledica ovih društvenih kretanja bila je urbanizacija, odnosno nastanak velikih naseobina sa izgradnjom sve složenije saobraćajne i druge infrastrukture koja je omogućavala kretanje ljudi, robe i kapitala i lagodniji, zdraviji i bezbedniji život. Nastanak većih urbanih celina podrazumevao je i nestajanje plemensko-klanovsko-srodničkih odnosa i promaljanje pojedinca prepuštenog izazovima koji su proisticali iz novih uslova života i rada i svake druge saradnje sa drugima. Industrijalizacija je za sobom povlačila i potrebu da se individui odgovarajućim obrazovanjem pomogne u suočavanju sa novim i sve brojnijim izazovima. Drugim rečima, slično kao i u Evropi, mada daleko brže, omasovljenje proizvodnje dovelo je i do omasovljenja obrazovanja kao jednog od načina da se odgovori novonastalim potrebama individue u narastajućem i sve složenijem kapitalističkom društvu SAD.

Međutim, očigledne razlike u rezultatima poslovanja, obrazovanja i vojevanja navodile su i na pitanje o tome šta stoji u njihovoj osnovi (Vasić, 2019). Bilo je očigledno da nisu svi industrijalci i trgovci bili podjednako uspešni u ostvarivanju svojih poslovnih planova i ciljeva, niti svi radnici podjednako produktivni na svojim radnim mestima. Isto tako, nisu ni svi učenici ni studenti bili očekivano uspešni u savlađivanju nastavnih sadržaja, znanja i veština kako je to propisivano kao preduslov okončanja formalnog obrazovanja na različitim nivoima. Takođe, nisu ni sve vojskovođe bile pobednici, kao što ni svi vojnici nisu

bili podjednako uspešni u obuci i vojevanju. Te razlike među individua prvo su, dosta nejasno, stavljane u okvire problema takozvanog *ljudskog faktora*, da bi, nedugo zatim, bile artikulisane u relativno jasnija pitanja o tome koji i kakvi latentni procesi, mehanizmi i karakteristike individua stoje iza te manifestne raznolikosti (Vasić, 2019). Kao pozvani da odgovore na ta pitanja, reagovali su prvo filozofi i lekari, koji su se između ostalog bavili i pitanjima o duši, a zatim i naučnici i praktičari koji su se smatrali posebno stručnim za ta pitanja i tako sebe nazivali – *psiholozima* (Benjamin, 2007, 2009).

Stoga i ne treba da čudi što je, uporedo sa modernizacijom, a posebno sa industrijalizacijom i propratnom, sve složenijom i zahtevnijom formalizovanom edukacijom, došlo i do svojevrsnog uvoza psihologije u SAD i to ponajviše sa Starog kontinenta (Goodwin, 2015; Hergenhahn & Henley, 2014). Taj uvoz nije bio pasivan jer su i u okvirima američkog društva tokom druge polovine 19. veka nastale i autentične osnove za razvoj psihologije kao nauke. Međudelovanje uvezene i autentične psihologije u Novom svetu opredelilo je dalji razvoj ne samo američke nego i svetske psihologije 20. veka. Gledano iz te globalne perspektive, tokom druge polovine 19. i početkom 20. veka iskristalisali su se prvi obuhvatni teorijski sistemi, škole ili pravci u okviru novonastajuće psihološke nauke. Ove prve teorije šireg obima, svaka za sebe i zajedno, doprinele su na svoj način metodološkom razvoju i preciznijem određenju predmeta psihologije kao nauke.

Poput mantre, u mnogim udžbenicima kao prekretni momenat u nastanku moderne naučne psihologije navodi se godina osnivanja laboratorije za eksperimentalna psihološka istraživanja Vilhelma Vunta (1832–1920) na Univerzitetu u Lajpcigu (Benjamin, 2007, 2009; Goodwin, 2015; Hergenhahn & Henley, 2014; Vasić, 2011, 2014). Iako postoje indicije da su se psihološki eksperimenti, ili bar eksperimenti koji su od značaja za neka psihološka pitanja, obavljali i ranije (Benjamin, 2007, 2009; Goodwin, 2015), ostaje istoriografska činjenica kako su u Vuntovoj laboratoriji zvanje doktora psiholoških nauka stekli mnogi eminentni psiholozi (Vasić, 2014, 2019). To je, možda, bolji razlog da se ta 1879. godina ističe kao odlučujući formalni momenat u osamostalivanju psihologije u odnosu na filozofiju i fiziologiju. Takođe, iako je Vunt odgovoran za uvođenje eksperimentalne introspekcije kao ključ-

nog postupka u istraživanju psihičkih procesa – pre svega elementarne čulne osetljivosti (senzacije), pažnje i percepcije – njegova psihologija ima malo veze sa onim što se naziva *strukturalizam* ili *strukturalistička psihologija svesti*. Vuntova interesovanja za psihološka pitanja bila su daleko šira i zbog toga ima onih koji smatraju da njegova shvatanja treba imenovati pre kao voluntarizam i na taj način razlikovati od pomenutog strukturalizma (Goodwin, 2015; Hergenhahn & Henley, 2014).

Jedan među mnogim svetski priznatim psiholozima koji su stekli zvanje doktora psiholoških nauka u Vuntovoj laboratoriji, a koji je od značaja za uvod u ovaj esej, jeste Edvard B. Tičener (1867–1927). Tičener, poreklom Englez, smatrao je sebe istaknutim učenikom i sledbenikom W. Vunta, što je sigurno bar nekim delom doprinelo i da se sam Vunt, po svemu sudeći neopravdano, smatra zagovornikom strukturalističke psihologije svesti. Stekavši zvanje doktora psiholoških nauka, Tičener je bio pozvan na Univerzitet Kornel u SAD gde je osnovao jednu od prvih psiholoških laboratorija i postao jedan od najuticajnijih profesora psihologije u toj zemlji. Upravo je Tičener zagovarao strogu analizu svesnog iskustva na njegove osnovne elemente putem eksperimentalne introspekcije i baš ovakva strukturalistička varijanta psihologije bila je jedan od osnovnih razloga za bihejviorističku kritiku tadašnjeg stanja u ovoj nauci. Tičener je značajno uticao ne samo na razvoj profesionalne karijere nego i na ukupan život Džona B. Votsona i to u prelomnom trenutku – kada su ovome mnogi u akademiji okrenuli leđa i sa prezirom ga osuđivali.

Drugi uticajan psiholog u to vreme, koji je takođe stekao visoko akademsko zvanje u psihologiji pod mentorstvom Vunta, bio je Džejms M. Katel (1860–1944). Katel je na nagovor svog mentora, G. Stenlija Hola (1844–1924), otišao na studije u Nemačku i doktorirao u Vuntovoj laboratoriji. Pri povratku u SAD, Katel se neko vreme zadržao u antropometrijskoj laboratoriji Fransisa Goltona (1822–1911) u Londonu, što je u znatnoj meri odredilo njegov pomalo eklektički pristup i shvatanje psihologije. Uprkos tome, Katel se smatra jednim od najvažnijih predstavnika autentične američke psihološke škole ili pravca koji se zove *funkcionalizam*. Za razliku od strukturalizma, koji je bio usmeren na određivanje osnovnih psihičkih elemenata svesnog ljudskog iskustva i njihovih odnosa, predstavnici funkcionalizma su, poput fiziologa koji

izučavaju funkcije delova organizma, bili zainteresovani za to čemu psihički život služi, odnosno kakve funkcije ima u smislu prilagođavanja i opstanka tog organizma. Takođe, za razliku od strukturalizma, funkcionalizam je bio usmeren i na praktičnu primenu psiholoških saznanja u rešavanju problema u različitim sferama tada sve složenijeg ljudskog života i rada.

Katel je možda i jedan od onih ljudi u svetu nauke koji su utrli put nastanku bihejviorizma, ali na način koji je bitno drugačiji od Tičenerovog. Naime, on je izgleda patio od ozbiljnog kognitivnog deficita – nije bio u stanju da posmatra samog sebe, odnosno da vrši prostu introspekciju koja je bila uvodni korak u njenu ozbiljniju, kontrolisanu eksperimentalnu varijantu (Sokal, 2010). Upravo je Katel još 1904. godine zagovarao da psihologija ne treba da bude ograničena samo na izučavanje svesnog iskustva putem introspekcije, te da izučavanje ponašanja životinja i dece može dodatno i značajno da doprinese daljem napretku ove nauke (Goodwin, 2015). Katel je tada izneo i mišljenje kako bi sistematsko saznanje u psihologiji moglo biti primenljivo u smislu kontrole ljudske prirode, baš kao što je to primena saznanja iz fizike i hemije u odnosu na prirodu materije. Otuda i nije čudno to što je Votson jednu od svojih značajnijih monografija (Watson, 1919, 1924a) posvetio upravo Katelu.

Funkcionalizam proističe iz tri neposredna izvora: a) teorije evolucije i interesa za izučavanje ponašanja životinja, b) pragmatističke škole američke filozofije i c) kao pomenuta reakcija na strukturalističku psihologiju svesti (Goodwin, 2015; Hergenhahn & Henley, 2014). Teorija evolucije podstakla je na komparativna istraživanja ponašanja životinja i ljudi, mada je interes za ove probleme imao i sasvim životne, praktične izvore u svakodnevici tadašnjeg američkog društva, poput pripitomljavanja i korišćenja životinja u svrhe ishrane, rada i zabave. Pragmatizam je, kao tada dominantna izvorna filozofska škola u SAD, povezan sa funkcionalizmom na bar dva ključna načina. Prvo, na nivou shvatanja istine, pragmatizam je isticao da ideja ima smisla ukoliko vodi rešavanju problema. Ova teza je u okviru funkcionalizma prerasla iz kriterijuma istinolikosti u običan prakticism – ako je neko rešenje problema valjano, onda je to stoga što rešava problem, a ideja koja stoji iza tog rešenja i nije bitna (*aspirin?*). Drugo, sa pragmatizmom su neposredno povezani ljudi koji su uveliko opredelili i shvatanje psihologije

jednog od dva glavna junaka koji su imenovani u naslovu ovog eseja. Naime, reč je o Vilijamu Džejmsu (1842–1910), Džonu Duiju (1859–1952) i Džejmsu Ejndželu (1869–1949), ljudima koji su značajno uticali na američku akademsku klimu u kojoj je jedan od junaka ove priče, Džon B. Votson, razvijao svoju karijeru. Prva dvojica, Džejms i Dui, bili su pre svega filozofi pragmatisti koji su se bavili i psihologijom i učinili značajne priloge u ovoj nauci. Treći čovek, Ejndžel, bio je među prvim američkim akademskim psiholozima i, što je najvažnije, bio je mentor Votsonov. Konačno, strukturalizam je poseban naglasak stavljao na pitanje *Šta* (čini psihički život?), dok je funkcionalizam isticao preostala važna naučna pitanja u okviru psihologije – naime, *Kako* (taj život nastaje, razvija se i menja?) i *Zašto* (odnosno, čemu služi to što čini psihički život?; Radonjić, 1968). Ta preostala pitanja odredila su i nastanak bihejviorizma kao druge izvorne američke psihološke škole ili pravca. Ova pitanja su, zapravo, fundamentalna pitanja svake nauke, a bihejviorizam je nastao kao pokušaj da se ta pitanja i mogući odgovori formulišu na način koji je bitno drugačiji od onog koji je zagovaran u okvirima strukturalizma i funkcionalizma.

3. Od naučnika do poslovnog čoveka^{2**}

Biografija Džona B. Votsona je zapravo dramski zaplet iz dva čina. U prvom delu priče jedan dečak, sin alkoholičara i ženskarša, kojemu je majka – inače zadrta vernica – imenom predodredila sudbinu popa, postaje umesto propovednika perspektivan mlad naučnik i uticajan član akademske zajednice. Drugi deo priče, od klimaksa nadalje, opisuje različite životne putanje Džona B. Votsona od kojih su jedne sa

^{2**} Ova biografska skica sačinjena je prevashodno na osnovu opskurne i samoironične autobiografije tada već uveliko rezigniranog Votsona (1936), nekih studija života i ličnosti ovog čoveka i njegovih doprinosa nauci (Brewer, 2014; Buckley, 1989; Malone, 2017; Mills, 1998), kao i na osnovu podataka iz manje ili više dobrih istorija psihologije (Benjamin, 2006, 2007, 2009; Goodwin, 2015; Hergenhahn, 2000; Hergenhahn & Henley, 2014; King, Woody & Viney, 2013; Leahay, 1992a; Schultz & Schultz, 2008). Radi uštede u prostoru i čitljivosti teksta, nadalje će se navoditi samo reference iz kojih se neposredno koriste podaci koji se (izgleda?) ne pojavljuju u drugim korišćenim izvorima.

pozitivnim predznacima, druge sa negativnim, a treće naizmenično menjaju predznake. Ovaj deo priče odvija se tako da Votson neslavno završava akademsku karijeru sa optužbom za preljubu i skandaloznim razvodom, da bi zatim postao uspešan biznismen i na kraju okončao svoj život kao i njegov otac. U tom delu životne priče poseban prekretni momenat, koji od tada skoro svim životnim trajektorijumima Votsonovim stavlja negativne predznake, bio je gubitak druge, nadasve voljene žene.

Prema istraživanjima eminencija u psihologiji, Votson je sigurno jedan od najistaknutijih psihologa 20. veka. Po nekim slobodnim procenama, Votson je, odmah uz Sigmunda Frojda (1846–1939), druga najvažnija figura u istoriji psihologije tokom prve polovine prošlog veka (Bergmann, 1956). U jednoj od prvih empirijskih studija izuzetnih priložnika u psihologiji (Anin, Boring & Votson, 1968) primenjena je varijanta nominacije u kojoj je devet članova komisije pomoću tri kriterijuma rangiralo 1040 naučnika koji imaju bilo kakve veze sa psihologijom. Votson se našao u prvoj grupi najbolje rangiranih, među kojima su i njegovi mentori i nastavnici, kao i neke dalje preteče koje su doprinele njegovom razumevanju psihologije. U novijem i metodološki bolje zasnovanom istraživanju (Haggbloom, Warnick, Warnick et al., 2002), eminencija 99 od 100 istaknutih psihologa 20. veka određena je preko tri kvantitativne i tri kvalitativne varijable. Votson je među prvih 20 koji se najčešće citiraju u uvodnim udžbenicima iz psihologije, među prvih pet koji su najčešće nominovani u anketi, a ukupno, na osnovu kompozita izvedenog iz tri varijable, zauzeo je 17. mesto među 99 od 100 najeminentnijih psihologa 20. veka.

Džon B. Votson je rođen 9. januara 1878. godine u jednom seocetu nastalom iz putničkog odmorišta (*Travelers Rest*) kraj Grinvila, Južna Karolina, u sirotinjskoj porodici sa brojnim potomstvom. Njegova majka, Ema Rou, bila je potpuno posvećena baptističkoj veri i religioznom praktikovanju i u bogomolji i u sopstvenom domu. Dosledno tome, ona je Džona Brodusa Votsona krstila po tada uglednom baptističkom svešteniku Džonu Albertu Brodusu kako bi time podržala njegovu dalju sudbinu (Goodwin, 2015). Još kao dečak, Votson je morao da se zakune majci kako će i on postati propovednik baptizma. Majka Votsonova je nastojala da rigidno organizuje domaćinstvo po uzoru na religiozna učenja koja su, između ostalog, podrazumevala zabrane pi-

jančevanja, pušenja i plesa. Teško je, naravno, na osnovu raspoloživih podataka suditi o tome kakav je doprinos ovakve majke razvoju Votsonove ličnosti. Ali u ovome neki pronalaze razloge za istrajne i ponekad intenzivne poteškoće sa kojima se on suočavao (Hergenhahn & Henley, 2014). Dadilja, koja je brinula o njemu, koristila je zastrašivanja pozivajući se na Boga i đavola, a njegova majka ne samo da je odobravala takva zastrašivanja nego ih je i podsticala. Otuda, izgleda, i istrajni strah od mraka, nesanica i ponekad teža depresivna stanja koja su pratila Votsona tokom čitavog života.

Otac Votsonov, Pikens Batler Votson, bio je pijanac i ženskaroš i po mnogima neprijatna i hostilna ličnost koja je često upadala u tuče. Otac je bio bez stalnog zaposlenja, ali je tokom nedelje brinuo o radu seoskog mlina, da bi se preko vikenda prepuštao porocima (King et al., 2013). Po svemu sudeći, Votson je bio više privržen ocu nego majci. Ali otac je napustio dom kada je Votson imao 13 godina i to sin ocu nikada nije oprostio. Kada je otac kasnije zatražio od Votsona da ga primi, u vreme kada je Votson već bio ugledna i imućna ličnost, ovaj je to odbio (Hergenhahn & Henley, 2014). Moguće je da je ovo dečačko poistovećivanje, a potom i mladalačko Votsonovo razočarenje, uzrok za njegovo delinkventno mladalaštvo. Naime, navodi se da je Votson često učestvovao u tučama i da je dva puta bio hapšen, od toga jednom jer je u centru grada pucao iz vatrenog oružja (Schultz & Schultz, 2008). Sam Votson je opisao sebe kao lenjog, nezainteresovanog i neposlušnog mladića (Votson, 1936), dok su ga učitelji, a kasnije i kolege, opisivali kao dominantnu, harizmatičnu i šarmantnu ličnost. Mlađi sin iz drugog braka opisao je svog oca kao bistrog i šarmantnog, ali i nesposobnog da se nosi sa sopstvenim osećanjima. Po njegovim rečima, Votson je bio odlučan i istrajan u tome da svoje sinove – njega i njegovog starijeg brata – uskrati za bilo kakvo osećanje emocionalne podrške i sigurnosti (Hannush, 1987). Takođe, u izvorima se navodi kako je Votson uživao u društvu žena koje su, izgleda, takođe uživale u njegovom društvu.

Sa 15 godina, Votson je upisao koledž i tokom ovih ranih studija radio je u hemijskoj laboratoriji kako bi se izdržavao, mada je i dalje živio sa majkom. Kada je diplomirao, radio je neko vreme kao seoski učitelj, a kada mu je majka umrla 1900. godine, smatrao se oslobođenim od date reči da će postati propovednik. Odlučio je da nastavi školovanje

i, saznajući da se na Princetonu zahteva dobro poznavanje starogrčkog i latinskog jezika, opredelio se za Univerzitet u Čikagu. U Čikago je stigao te iste godine, sa 50 dolara u džepu, a kako bi se izdržavao, radio je kao konobar i čistač u psihološkoj laboratoriji u kojoj je brinuo i o laboratorijskim pacovima. Pohađao je predavanja iz filozofije koja je držao Džon Dui ali, po njegovim rečima, bilo je malo toga što je od te filozofije razumeo (Watson, 1936). Poseban uticaj na Votsona imao je Džejms Ejndžel svojim predavanjima iz psihologije u funkcionalističkom ključu i sa jakim pragmatističkom zaleđinom. Ejndžel je bio i Votsonov mentor, s tim da je to mentorstvo bilo obojeno neslaganjima, posebno kasnije, kada je Votson bio nadomak kristalizacije svog poimanja psihologije. Pored Ejndželovih predavanja, Votson je pohađao i predavanja iz biologije i fiziologije kod Žaka Louba (1859–1924), poznatog po istraživanjima *tropizama*, jednostavnih organizmičkih mehanizama u živom svetu koji nisu zahtevali složena, a posebno ne mentalistička objašnjenja. Poseban uticaj na njega imao je i neurofiziolog Henri Herbert Donaldson (1857–1938), koji se intenzivno bavio izučavanjem nervnog sistema belog pacova, a koji je doktorirao pod mentorstvom već pomenutog G. S. Hola (Lazar, 2018). Smatra se da je Donaldson najviše doprineo standardizaciji modela belog pacova kao laboratorijske životinje – modela koji je, pod snažnim uticajem Votsonove ličnosti i bihejviorizma, postao dominantan u psihološkim istraživanjima tokom prve polovine prošlog veka.

RADO BIH PRITISKAO POLUGU ZA HRANU

Slika 1 – Istraživački model belog pacova

Svi ovi uticaji, kao i lična interesovanja, vodili su ka tome da Votson sačini, a potom i sa 25 godina, kao do tada najmlađi na tom univerzitetu, uspešno odbrani *disertaciju o životinjskom obrazovanju*,

zasnovanu na istraživanju psihičkog razvoja belog pacova u vezi sa rastom njegovog nervnog sistema (Votson, 1903). Ali njegovo zadovoljstvo ovim uspehom trajalo je veoma kratko, jer su mu potom mentor Ejndžel i član komisije Dui rekli kako njegova disertacija nije ni blizu tako dobra kao što je disertacija pionirke američke psihologije Helen B. T. Vuli (1874–1947), koja je doktorirala nekoliko godina ranije. „Dugo sam razmišljao o tome da li će iko ikada dostići njen uspeh. Moja zavist potrajala je godinama“ (Watson, 1936, str. 274). Nedugo zatim, negde oko 1904. godine, Votson je izneo svoje ideje svom mentoru Ejndželu: kada se belom pacovu može pristupiti bez introspekcije, zašto to ne bi bilo moguće i kada je reč o ponašanju ljudi? Ejndžel je odgovorio kako bi Votson trebalo da se drži životinja; tako je odložio stvari oko bihejvističkog manifesta za desetak godina, ali i na ovaj način najavio tegoban kraj saradnje sa svojim studentom.

Tako je Votson, sa svega 25 godina, stekao zvanje doktora nauka i došao u priliku da radi kao predavač na svom univerzitetu. On je držao predavanja iz uporedne i humane psihologije, pri čemu se u potpunosti služio Tičenerovim priručnicima za laboratorijska istraživanja u psihologiji i koristio gradivo iz Džejmsovih principa psihologije (1890). Nekako u to vreme, Votson se oženio i jednom od svojih studentkinja, i to jednom istom dva puta (Hergenhahn & Henley, 2014). Naime, njemu, kao mladom i šarmantnom predavaču, pristupila je studentkinja Meri Ikis tako što je napisala svoje izjave naklonosti u vidu ljubavne pesme na eseju koji mu je predala na ispitu (Buckley, 1989). Meri je bila iz imućne i uticajne porodice iz koje su potekli advokati i državnici, što je, po svemu sudeći, iskoristila kasnije prilikom razvoda. Članovi njene porodice bili su veoma nerasploženi zbog njene veze sa Votsonom tako da su mladenci prvo tajno obavili venčanje, a onda, godinu dana kasnije, i javno.

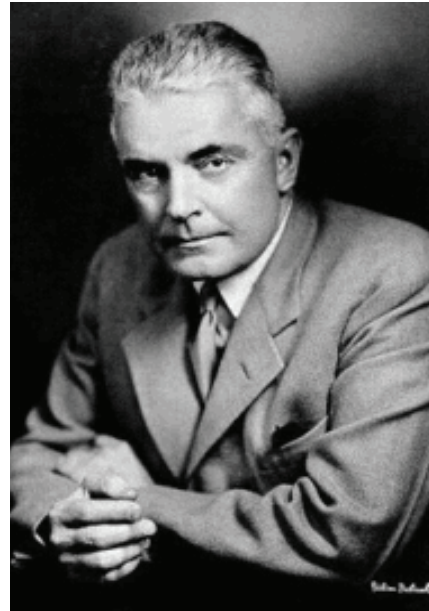
Tu je, ubrzo, došla i ponuda da se Votson prihvati bolje plaćenog nastavničkog posla na Univerzitetu Džons Hopkins u Baltimoru, gde je katedru za filozofiju, psihologiju i obrazovanje vodio Džejms M. Boldvin (1861–1934), koji je takođe bio i urednik *Psihološke revije* koju je pokrenuo Dž. M. Katel. Nedugo zatim, po dolasku Votsona u Baltimor, Boldvin je bio prinuđen da odstupi sa Univerziteta zbog skandala nastalog povodom njegovog hapšenja u javnoj kući. Votson se našao u

situaciji da prihvati rukovođenje katedrom, kao i da uređuje pomenuti časopis, što je za njega predstavljalo posebne izazove. Votsonova akademska karijera prvo je prekinuta u periodu od 1917. do 1919. godine, kada je služio u vojsci po stupanju SAD u Prvi svetski rat. Iako je skoro bio priveden pred vojni sud zbog kršenja naređenja, otpušten je iz vojske s počastima i činom majora.

Prelazak Votsona iz Čikaga u Baltimor značio je i kraj saradnje sa njegovim mentorom koji je istrajno odbijao da podrži ideje koje je ovaj imao o psihologiji, njenom predmetu i metodama istraživanja. Ali je Votson tim prelaskom otvorio i mogućnosti da dalje samostalno razvija svoje ideje o psihologiji. Kada je 1913. godine bio pozvan od strane Dž. M. Katela da održi seriju predavanja na Univerzitetu Kolumbija, on je zdušno iskoristio i ovu priliku. Od ovih predavanja nastao je članak koji je Votson ubrzo objavio u časopisu čiji je bio glavni urednik (Watson, 1913). Taj članak se uobičajeno naziva bihejviorističkim manifestom, po uzoru na manifeste mnogih društvenih pokreta tog vremena koji su namerili da učine dodatne, ponekad i radikalne promene u cilju rešavanja nekih društvenih problema ili svih, u slučaju revolucionarnog zanosa. Ova predavanja i potom objavljeni članak bili su osnov za monografiju koja je bila detaljnija razrada članka iz 1913. godine (Watson, 1919, 1924a) i koja je, kao što je rečeno, posvećena Dž. M. Katelu. Na osnovu predavanja u akademiji, a potom i izvan nje, nastala je i druga knjiga, koja je bila posvećena kasnijem mentoru u svetu poslovanja, kao udžbenik koji je trebalo da zameni dotadašnje uvodne udžbenike iz psihologije (Watson, 1924b, 1930). Dok je prva knjiga još uvek na borbenoj liniji novog razumevanja psihologije i njenih problema, dotle se druga smatra jednom od najboljih bihejviorističkih deklaracija, u kojoj se na bitno drugačiji način analiziraju i obrađuju tada dominantni psihološki problemi o instinktima, učenju, pažnji, mišljenju i jeziku (Carpintero, 2004; Malone & Garcia-Penagos, 2014).

Votsonov se bihejviorizam može najbolje ukratko prikazati pomoću osnovnih ideja koje su iznete u ovim izvorima. Verovatno su najčešće citirane početne rečenice iz takozvanog manifesta koje su u pomenutim knjigama dalje razrađivane: „Psihologija kako je vidi bihejviorista je čisto objektivna eksperimentalna grana prirodne nauke. Njen teorijski cilj je predviđanje i kontrola ponašanja. Samoposmatranje ne

čini suštinski deo njenih metoda niti naučna vrednost njenih podataka zavisi od sklonosti da se ti podaci tumače na osnovu svesti. Bihejviorista, u nastojanju da razume životinjski odgovor ne pravi razliku između čoveka i životinje. Ponašanje čoveka, u svojoj finoći i složenosti, čini tek deo bihejviorističkog predmeta istraživanja” (Watson, 1913, str. 158). Dakle, psihologija, kako ju je tada i kasnije video arhibihejviorista, jeste čista objektivna eksperimentalna disciplina prirodne nauke. Ponašanje je osnovni predmet izučavanja ove discipline, i to ne samo ponašanje ljudi nego ponašanje u čitavom živom svetu. Iako postoje neke genetski određene dispozicije, poput bazičnih afekata straha, besa i ljubavi, u osnovi razvoja ponašanja stoje mehanizmi sticanja iskustva ili učenja u kojima glavnu ulogu imaju uticaji iz sredine. Ne postoji jasna razlika između ovih bazičnih afekata i onoga što se naziva instinktima. Što se tiče učenja ili mehanizama sticanja iskustva, u početku je u prvom planu bilo sticanje navika, da bi kasnije, kao primarni mehanizam, bilo istaknuto klasično uslovljavanje. Razumevanje strukture svesti počiva na nedoslednim pretpostavkama i potpuno je arbitrarno, dok je introspekcija krajnje nepouzdan ili, čak, ezoteričan postupak koji ne pripada domenu naučnog saznanja. Poput svih drugih naučnih disciplina, psihologija takođe treba da se posveti postupcima i instrumentima u cilju objektivnog generisanja pouzdanih i valjanih podataka na osnovu kojih se kvantitativno definiše ono što se istražuje. Teorijski cilj ovako shvaćene psihologije jesu predviđanje i kontrola ponašanja – ako znamo stimulus, onda ćemo znati i reakciju. I obrnuto, kada znamo reakciju, moći ćemo da znamo i stimulus koji ju je podstakao. U tom smislu, psihologija je najbliža fiziologiji.

*Slika 2. John Broadus Watson,
businessman*

Votson je nedugo posle objavljivanja takozvanog manifesta postao i predsedavajući Američke psihološke organizacije (APA). Nagradu te organizacije trebalo je da dobije malo pre smrti, ali to sam nije mogao da učini, te je zamolio starijeg sina iz drugog braka da to uradi umesto njega – izgleda da tada nije mogao da obuzda svoja osećanja (Buckley, 1989). Odmah posle razvoda sa prvom ženom 1920. godine, Votson je stupio u brak sa drugom ženom. Na insistiranje uprave univerziteta, Votson je morao da zbog skandaloznog razvoda sa prvom ženom odstupi sa akademske pozicije. Meri Ikis, iako do tada prilično tolerantna prema ljubavnim aferama svog supruga, izgleda da nije mogla da mu oprostí nešto što je intuitivno osetila kao daleko ozbiljnije kada je reč o njegovom odnosu sa mladom i atraktivnom saradnicom (Duke, Fried, Pliley & Walker, 1989). Rezigniran i u potrazi za poslom, Votson je kontaktirao jednog poznanika, koji nije imao baš neku akademsku karijeru, i ovaj ga je zatim uveo u svet poslovanja. Tako je Votson našao zaposlenje u jednoj uglednoj njujorškoj oglasnoj kompaniji u kojoj je vrlo brzo, za svega nekoliko godina, od anketara u istraživanju tržišta, preko prodavca i službenika, dospao do mesta potpredsednika te kompanije.

To u čemu se pronašao Votson nakon otpuštanja, a potom i zaposlenja u poslovima reklamiranja, dobro izražava delić iz prepiske sa Bertrandom Raselom (1872–1970), koji je takođe bio kontroverzna ličnost toga vremena: „Od mog poslednjeg pisma upućenog tebi ja sam napustio univerzitetski posao, kao što si imao prilike da saznaš iz javnosti. Znam da ćeš razumeti nužnost da napustim univerzitetski posao zbog publiciteta vezanog za moj razvod. Srećan sam sa ovim poslom i mislim da imam više prostora za moj rad nego što sam to imao na univerzitetu. Sklonio sam u stranu moje naučničke porive kako bih mogao da naučim tehniku poslovanja. Kada se osposobim kao praktičan čovek i preživim stigmú akademca u poslovnim krugovima, nadam se da ću moći da zadovoljim naučna interesovanja za neke psihološke probleme u industriji, posebno one vezane za trgovinu, prodaju, tipove reklama i slično...” (prema: Benjamin, 2006, 163–164). Votsonovi doprinosi u oblasti ekonomskog oglašavanja istovremeno se smatraju pionirskim (Advertising Age, 1999; Hergenhan & Henley, 2014) i ne bitno drugačijim od dotadašnje intuitivne prakse (Schultz & Schultz, 2008).

Iako je prisilno napustio akademiju, Watson je i dalje ostao uključen u naučna istraživanja. „Zbog preopterećenosti poslom nisam u mogućnosti da se neposredno angažujem, ali pronašao sam kompetentnu osobu koja će obavljati sve neophodnosti u eksperimentima (sa bebama – *prim. aut.*). Svake nedelje provodiću popodne u maloj laboratoriji nadgledajući izvođenje eksperimenata“ (iz prepiske sa Raselom; prema: Benjamin, 2006, str. 164). Takođe, pored pomenutih monografija i nekih drugih knjiga, Watson je pisao i za popularne magazine, kao što je kod nas poznati *Kosmopoliten*. U tim člancima je i dalje zagovarao biheviorizam u kontekstu nekih aktuelnih tema, a posebno vaspitanja dece. Jedan od njegovih poslednjih popularnih članaka nosio je naslov *Zašto se nisam ubio?*, a redakcija časopisa kojoj je poslao ovaj tekst odbila je da ga objavi zbog turobnog sadržaja. Posle smrti druge supruge, a zatim i po penzionisanju 1945. godine, Watson se povukao na farmu, provodio je vreme tako što je pijančevao i bavio se farmerskim poslovima, završivši život baš kao i njegov otac. U tim farmerskim poslovima, Watsonu je posebno zadovoljstvo predstavljalo bavljenje životinjama pri kojem bi se, po njegovim rečima, uvek osećao kao da je kod kuće. Nikada mu nije bilo prijatno da kao subjekt učestvuje u psihološkim istraživanjima niti je, kao istraživač, voleo da radi sa ljudima kao subjektima tih istraživanja (Watson, 1936). Izuzev, možda, još sa decom. To može biti iz istog razloga zbog kojeg je i Katel, njegov neposredni prethodnik, već zagovarao kao predmet psiholoških istraživanja ponašanje koje je dostupno neposrednom posmatranju – naime, ima mišljenja da je i Watson bio nesposoban za introspekciju (Schultz & Schultz, 2008).

4. Slučaj malog Alberta

Početak poglavlja o biheviorizmu u jednom udžbeniku iz istorije psihologije počinje sledećim podnaslovom: *Psiholog, beba i čekić: nemojte to da radite kod kuće!* (Schultz & Schultz, 2008, str. 295). Naslov ovog eseja može se shvatiti i kao donekle normalizovana varijanta tog histrioničnog podnaslova. Ali taj podnaslov, kao i naslov ovog eseja, pokušava da skrene pažnju na to šta je bilo od posebnog značaja za Watsona lično, kao i za dalji razvoj biheviorizma i moderne psihologije uop-

šte. Reč je o studiji slučaja sa malim Albertom (Votson & Rejner, 1920) koja je, po svemu sudeći, pored takozvanog manifesta jedna od najviše citiranih studija koje se povezuju sa bihejviorizmom i koja je značajno doprinela da Votson stekne status jednog od najeminentnijih psihologa 20. veka (Harris, 1979, 2011; King et al., 2013; Todd, 1994).

Studija slučaja sa malim Albertom jedan je od planiranih eksperimenata koje je Votson nazivao *istraživanjem sa bebama* (Votson, 1924b, 1930, 1936). Votson je uspostavio intenzivnu saradnju i prijateljstvo sa psihijatrom Adolfom Mejerom (1866–1950) koji se smatra i jednim od osnivača moderne psihijatrije u SAD (Leys, 1984). Adolfu Mejeru je, kao drugome posle Dž. M. Katela, posvećana i monografija o tome kako bihejviorista vidi psihologiju (1919; 1924a). Izgleda da je Mejer podržavao Votsona u njegovim interesovanjima za psihoanalizu i razvojnu psihopatologiju koja su nastala ranije i koja su vrlo verovatno podstaknuta i nekim, ranije pomenutim, ranim ličnim iskustvima. Još jedan paradoks, ako se ima na umu kako se u standardnim udžbenicima predstavljaju i suprotstavljaju odnosi bihejviorizma i psihoanalize, jeste to da je Votson bio jedan od najvažnijih propagatora psihoanalize u SAD, kako tokom svog zanosu psihoanalizom, tako i nakon njega (Rilling, 2000). U početku, dakle, to je bio zanos psihoanalizom, jer je Votson, naime, još 1912. godine tvrdio kako čvrsto veruje u njen metod. Kasnije je ovaj zanos prerastao u još žešće oponiranje izraženo tvrdnjom, koja je izvedena na osnovu nekih diskutabilnih zaključaka upravo iz studije sa malim Albertom, da će psihoanaliza za nekoliko decenija biti smeštena u isti koš sa drugim pseudonaukama kao što je frenologija (King et al., 2013).

Prijateljstvo i saradnja sa Meyerom obezbedili su Votsonu mogućnosti da započne i realizuje istraživanje sa bebama koje su u to vreme bile pacijenti klinike Univerziteta Džons Hopkins. Votson ponegde u svojim tekstovima pominje i uzorak od 500 beba (Duke et al., 1989), ali se nipošto ne upušta u izlaganje ukupnih rezultata tog istraživanja i odnosa tih rezultata prema slučaju sa malim Albertom. U kasnijoj monografiji (Watson, 1924b, 1930), Votson je tvrdio kako ti rezultati, ilustrovani pre svega studijom slučaja sa malim Albertom, predstavljaju snažnu podršku pretpostavci o značaju ranog iskustva za razvoj ličnosti (Watson, 1928; v. takođe Duke et al., 1989). Slučajno ili ne, ova pretpo-

stavka o presudnom značaju ranog razvoja i danas se spočitava kako bihejviorizmu, tako i psihoanalizi.

Slika 3. Mali Albert u sredini, levo JBW, a desno Rosalie Rayner

Nekako u vreme kada je počeo da planira istraživanje sa bebama, Votson je angažovao mladu i atraktivnu diplomiranu studentkinju kao saradnicu u ovim istraživanjima. Reč je o Rozali Rejner, kasnije Votson (1899–1936), koja je aktivno učestvovala u istraživanjima i bila koautorka – mada ne uvek pošteno i dosledno potpisana – prvo u nekim tekstovima pri kraju njegove akademske karijere, a zatim i u tekstovima koji su usledili potom (Duke et al., 1989; Goodwin, 2015; King et al., 2013). Rozali Rejner je neposredno posle Votsonovog razvoda sa prvom suprugom postala njegova druga žena. Rozali je bila i saradnica u studiji sa malim Albertom i potpisana je kao koautorka objavljenog izveštaja (Votson & Rejner, 1920). Kao i Meri Ikis, Rozali Rejner je bila iz imućne i uticajne porodice čiji su članovi bili povezani sa velikim poslovanjem i politikom (Duke et al., 1989). Po završetku koledža Vasar, Rozali je upisala studije na univerzitetu gde je Votson predavao, te je

ubrzo, i sama poneta obećanjima novonastajućeg psihološkog pravca, postala i njegova saradnica, a potom i njegova druga supruga. Osnovna ideja njihove saradnje, a izgleda i njihovog zajedničkog života, bila je da porodica može postati bihevioristička laboratorija iz koje se mogu iznedriti *praktični* rezultati. Drugim rečima, svi roditelji treba da shvate svoju porodicu kao laboratoriju u kojoj će uspešno oblikovati ponašanje svoje dece putem klasičnog uslovljavanja (Votson, 1928).

Mali Albert je udžbeničko ime za dojenče od oko osam meseci, koje se u studiji krije pod pseudonimom *Albert B.*, a koje su Votson i Rejnerova koristili za proveru mogućnosti izazivanja uslovne reakcije straha. Iako u originalnom izveštaju to nije eksplicirano, sam izveštaj, a potom i njegova višedecenijska recepcija, nagoveštavaju kako je ova studija slučaja trebalo da bude krucijalni eksperiment koji opravdava revolucionarni zanos nastajućeg biheviorizma. Otuda i ne treba da čudi kako Votson nije sačinio neki obuhvatni izveštaj o istraživanju sa bebama, nego se više oslanjao na studiju slučaja sa malim Albertom. Ali ne bi trebalo smetnuti sa uma ni činjenicu da je ova studija predstavljala klimaks u njegovoj akademskoj karijeri nakon kojeg je ubrzo usledio strmoglavi pad, što može biti dodatni razlog za njegovo uporno pozivanje na ovu referencu u kasnijim tekstovima.

Majka malog Alberta bila je angažovana kao negovateljica na pomenutoj klinici u kojoj je Albert bio smešten kao dete radnice. Autori studije (Votson & Rejner, 1920) opisali su Alberta kao zdravog od rođenja i kao bebu koja se dobro razvija, koja je sa lakim temperamentom i emocionalno stabilna, što je bio i osnovni razlog da bude odabrana za ovu studiju slučaja. Albert je prvo bio izložen kontrolnim stimulusima poput belog pacova, psa, majmuna, raznoraznim maskama i upaljenim novinama. Pri tom, Albert nije pokazivao intenzivne afektivne reakcije, niti, sasvim izvesno, bilo kakav strah. Takođe, u tom pripremnom periodu, nezavisno od kontrolnih stimulusa, Albert je bio izložen intenzivnoj zvučnoj stimulaciji koja je stvarana udaranjem čekića o veliku čeličnu ploču, što je kod njega izazivalo burne reakcije poput plača, drhtanja i drugih manifestacija straha. Tako je stvorena postavka ili inicijalna eksperimentalna situacija u odnosu na koju se moglo proveriti da li može da se uspostavi uslovna reakcija straha.

Autori napominju da su razmišljali o etičkim implikacijama ovakvog ogleda, ali da su, imajući na umu to da se takve uslovne reakcije stvaraju svakodnevno u svačijem životu (*sic!*), ipak nastavili sa planiranim ogledom. U ogledu, Rejnerova je Albertu prvo pružila belog miša i ovaj bi se sa zadovoljstvom igrao sa životinjom. Ali kada bi Albert u narednim pokušajima krenuo da dohvati miša, Watson bi iza leđa Alberta snažno udario čekićem u čeličnu ploču. U prvom pokušaju, Albert se na intenzivan zvuk trgao, ali nije zaplakao. Posle ishoda sedam ponavljanja ove iste procedure, autori su zaključili da je Albert stekao uslovnu emocionalnu reakciju straha na belog miša. Čak i kada bi mu se samo pružio miš, bez propratnog intenzivnog zvuka nastalog udaranjem u čeličnu ploču, mali Albert bi vidno drhtao, plakao i pužao dalje od životinje. Tako je prirodna, bezuslovna reakcija straha od intenzivnog zvuka proizvedenog udaranjem u čeličnu ploču postala uslovna reakcija straha od belog miša. Autori čak napominju da su imali poteškoća da, prilikom manifestacije uslovne reakcije straha, zaustave Alberta dok puže u nastojanju da se što više udalji od miša. U daljim probama, ispostavilo se da je Albert pokazivao istu uslovnu reakciju straha i na beli krzneni kaput, zeca ili psa, što se tada i kasnije tumačilo kao generalizacija uslovne reakcije kao jedne od osnovnih zakonitosti u ovom obliku učenja.

Autori studije upustili su se na kraju izveštaja u nagađanje o tome kako bi neki psihoanalitičar tumačio Albertovu fobiju u slučaju da mu se obrati za pomoć kasnije u životu. Verovatno bi, vele oni, psihoanalitičar izvukao iz Alberta priču o nekom njegovom snu koji bi tokom dalje analize ukazao na to kako je on, zapravo, negde u trećoj godini života, pozeleo da se poigra sa pubičnim dlakama svoje majke (*sic!*). A onda su još zaključili kako je potpuno neopravdano tvrditi kako su poteškoće u kasnijem životu uzrokovane ometenošću u seksu. Ovaj, moglo bi se reći dosledno neodmereni Watsonov stil, pre odražava njegove lične osobine, nego zasnovanost nekog zaključka na konkretnim empirijskim nalazima, kao i njegov ambivalentni odnos prema psihoanalizi. Ali što je važnije, ovakva neodmerenost predstavljala je začetak svojevrsnog folkloru kada je reč o statusu psihoanalize u akademskoj psihologiji, baš kao i folklor kada je reč o odnosu prema biheviorizmu (Todd & Morris, 1983, 1986, 1992; Vasić, 2019).

Votson i Rejnerova su planirali i da obrnu postupak, odnosno da izvedu ono što se danas zove razuslovljavanje. Ali je mali Albert nakon nekoliko meseci otišao nekuda sa majkom i to je ostala, bar što se tiče ovog slučaja, nedovršena priča. Tek kasnije, Meri Kaver Džons (1896–1987), prijateljica Rozali Rejner sa koledža, izvela je taj dodatni korak, ali to je već druga priča o Peteru i belom zecu (Jones, 1924, 1974; King et al., 2013). Tada, nekako u vreme izvođenja oglada i pisanja članka, Votson i Rozali Rejner stupili su u ljubavnu vezu koja je veoma uznemirila Meri Ikis. Ljubavna prepiska između Rozali i Votsona dospela je u štampu, najverovatnije zahvaljujući Meri Ikis i njenim uticajnim rođacima. Zatim je Meri podnela i tužbu za razvod koji je takođe praćen novinskim napisima. Moguće je pretpostaviti da su uticajni članovi iz porodice Meri Ikis izvršili i određeni pritisak na upravu univerziteta koja je potom otpustila Votsona. Ubrzo nakon razvoda sa Meri, Votson je oženio Rozali i, kao što je već rečeno, postao uspešan poslovni čovek u reklamnoj industriji. Veliki broj kolega iz akademije, među njima i bivši mentor, okrenuli su leđa Votsonu zbog ovog skandala, što je ovome veoma teško palo. Tako je studija slučaja sa malim Albertom predstavljala njegovo poslednje zvanično akademsko pregnuće. Jedan od retkih koji su pružili podršku Votsonu u tim teškim danima bio je E. B. Tičener (Schultz & Schultz, 2008). To može da izgleda neobično, naročito ako se uzme u obzir da je bihejviorizam direktna kritika strukturalizma. Ali je činjenica da je Tičener, uprkos tome, dosta blago reagovao na Votsonovo predavanje iz 1913. godine i iz njih izvedeni takozvani bihejvioristički manifest, smatrajući taj novonastajući pravac u psihologiji prostom tehnologijom ponašanja. Takođe, odnos između Tičenera i Votsona bio je odnos izrazitog uzajamnog poštovanja. Štaviše, Tičener je bio jedini iz akademije koji je napisao nadahnutu preporuku za Votsona kada je ovaj trebalo da se zaposli u oglasnoj kompaniji.

Odnos između Rozali Rejner i Votsona postao je posebna, vruća tema u istoriji psihologije zbog jednog neodgovornog pripovedanja (Benjamin, Whitaker, Ramsey & Zeve, 2007). Izgleda da je nekima iz kasnije vremenske perspektive bilo nedovoljno da Votson bude otpušten sa univerziteta samo zbog ljubavne veze sa studentkinjom koja je bila i njegova bliska saradnica. Neko vreme, tokom 70-ih godina, u akademskim krugovima američke psihologije kružila je neproverena priča,

koja je čak završila i u jednom uvodnom tekstu iz psihologije, kako je pravi razlog za otpuštanje Votsona sa univerziteta bilo istraživanje reakcija tokom seksualnog odnosa između njega i Rozali Rejner. Čak je i jedan psiholog iz Kanade tvrdio kako je pronašao instrumente koji su korišćeni u tom istraživanju. Ta priča se, zatim, pojavila i u prvih par izdanja jedne od ovde citiranih istorija psihologije, da bi nestala u kasnijim izdanjima. Ali kao što su Bendžamin i saradnici (2007) pokazali na osnovu detaljnog istraživanja, vrlo je verovatno da je kreator ovog trača, inače jedan od Votsonovih studenata, bio zaslepljen vremenom dece cveća i slobodne ljubavi i u toj zaslepljenosti tražio opravdanje za akademsku sudbinu svog profesora.

Uprkos uvek intrigantnoj temi seksa, ovaj trač o Votsonu ostao je nekako u pozadini priče o malom Albertu jer su, ako je suditi po broju referenci iz istraživanja istorije psihologije, u prvi plan istaknuta pitanja o tome ko je zaista bio mali Albert (*pitanje identiteta*) i kakva ga je sudbina zadesila (*pitanje sudbine*). Verovatno je tome presudno doprineo Harris (1979, 2011), koji je istovremeno ukazao kako na manjkavosti same studije, tako i na manjkavosti njenog prikaza u mnogim udžbenicima psihologije. Rezultat toga je bila prava lavina napisa, jer su se tim pitanjima pozabavili i mnogi drugi (Beck, Levinson, & Irons, 2009, 2010; Fridlund, Beck, Goldie, & Irons, 2012; Griggs, 2014, 2015). Potraga za odgovorom na pitanje o identitetu i sudbini malog Alberta podstakla je pitanja o tome: a) da li je tu zaista reč o afektivnom uslovljavanju kao podvrsti klasičnog uslovljavanja ili o nekoj patološkoj manifestaciji; b) da li je tu reč o stvarnom eksperimentu ili studiji slučaja ili kliničkom metodi; i c) kakve su etičke konsekvence takvih istraživanja (Goodwin, 2015; Todd & Morris, 1992; Youngpeter, 2008). Među tim drugim pitanjima najvažnije je prvo pitanje zato što je u neposrednoj vezi sa zaokupljenošću istoričara psihologije o tome ko je, zaista, bio mali Albert i šta se sa njim desilo.

Još od prvih, uglavnom neuspešnih, pokušaja replikacija nalaza iz studije sa malim Albertom, pokrenuto je pitanje opravdanosti zaključka o uspešnom afektivnom uslovljavanju, na šta su zagovornici biheviorizma odgovarali upućivanjem na metodološke manjkavosti u tim pokušajima (Goodwin, 2015; Todd, 1994). Rezultati iz tih ponovljenih istraživanja bili su kontradiktorni i sasvim izvesno nisu bili dovoljni da

opravdaju dalekosežne zaključke do kojih je došao Votson. Alternativno objašnjenje pronađeno je tokom potrage za identitetom i sudbinom malog Alberta. Bek, Fridlund i saradnici (2009, 2010, 2012) tvrde kako je mali Albert zapravo Duglas Merit, sin negovateljice koja je radila u bolnici u kojoj je studija slučaja obavljena. Duglas Merit je, prema ovim autorima, po odlasku iz bolnice sa majkom umro u šestoj godini usled brojnih posledica povezanih sa hidrocefalusom. Šta više, reč je o detetu koje je imalo neurološke poteškoće još od rođenja, što sve zajedno predstavlja razumno objašnjenje za ponašanje Douglasa, *alias* malog Alberta, tokom studije slučaja. Ali su na ove tvrdnje usledile reakcije koje su utemeljene na višestruko proverenim činjenicama. To je dovelo pod sumnju ovaj navodno konačni odgovor na to ko je zaista mali Albert i šta se sa njim dogodilo. Štaviše, u ovim reakcijama predložen je i alternativni, pravi identitet malog Alberta – u pitanju je dečak po imenu Albert Bardžer (Digdon, Powell & Harris, 2014; Digdon, Powell & Smithson, 2014; Powell, Digdon, Harris & Smithson, 2014).

Dakle, pitanja o tome ko je zaista mali Albert i šta je na kraju bilo sa njim još uvek su aktuelna (Griggs, 2014, 2015). Ova je diskusija, pokrenuta potragom za odgovorima na konkretna pitanja, svakako i to višestruko pozitivna. Prvo, ova je diskusija do sada ukazala na potrebu etičkog i metodološkog preispitivanja i preciznijeg određenja ovakve vrste istraživanja (Ollendick & Muris, 2015; Todd & Morris, 1992). Takođe, ova je diskusija pozitivna u tom smislu da je skrenula pažnju na to kako se prikazuje slučaj malog Alberta u udžbenicima psihologije (Goodwin, 2015; Harris, 1979), kao što se čini da je doprinela i da se dodatno rasvetli sudbina bihejviorizma u modernoj psihologiji. Ali iako se čini da su pitanja o tome ko je zaista mali Albert i šta se sa njim desilo za sada ostala bez konkretnog odgovora, te sve to deluje kao nezavršena priča, činjenica je da je ta studija faktički obeležila kraj akademske karijere Džona B. Votsona.

5. Porodica kao bihejvioristička laboratorija

Nakon otpuštanja sa akademije, Votson se upustio u oblast poslovanja i u tome je bio veoma uspešan, bar ako je suditi po zaradi koja

bi se danas izražavala milionima dolara godišnje. U privatnom životu, sa prvom suprugom Meri Ikis imao je dve ćerke, a sa drugom suprugom Rozali Rejner imao je dva sina. Da li su ove porodične okolnosti dodatno doprinele njegovom interesovanju za podizanje dece, pored ličnih ranih iskustava i kasnijeg interesovanja za psihoanalizu, a zatim i ozbiljnijih nastojanja da se psihoanaliza prevedu na bihejvioristički jezik, ostaje na nekoj budućoj istoriji i istoriografiji psihologije. Ali u svakom slučaju, Votson je bio posebno zainteresovan za to kako (treba da) se vaspitavaju deca, posebno u periodu koji je usledio nakon njegovog otpuštanja sa akademije. U tekstovima i pojavljivanjima u drugim medijima, on je zagovarao što manje pokazivanja nežnosti: „Nemojte ih nikada grliti i ljubiti niti im dozvoliti da vam sede u krilu. Ako već morate, poljubite ih jednom u čelo za laku noć. Ujutro se rukujte sa njima. Pomazite ih po glavi kada obave izvanredno dobro neki težak zadatak. Probajte to. Za nedelju dana biće vam jasno kako je lako biti savršeno objektivan prema sopstvenom detetu i istovremeno nežan. Bićete posramljeni zbog vašeg lažno sentimentalnog roditeljevanja“ (Votson, 1928, str. 81–82; *nap. aut.* – u pisanju ovog teksta aktivno je učestvovala Rosalie).

Roditeljska ljubav, kao i svaka druga, oblikovana je iskustvom i to, pre svega, klasičnim uslovljavanjem. Reč je, zapravo, o uslovnoj afektivnoj reakciji koja počiva na instinktivnom potencijalu za određenu vrstu ponašanja. Prema Votsonu, za efikasno i adekvatno vaspitanje i obrazovanje dece važno je primenjivati bihejviorističke principe kontrole ponašanja. On je čak tvrdio kako može, ako mu se dade nekoliko čeljadi, od bilo kojeg da stvori bilo šta: „Otići ću korak dalje i reći: dajte mi tuce zdrave čeljadi, dobro razvijene, i moj određeni svet da ih podižem i garantujem vam da ću od bilo kojeg čeda učiniti da postane bilo šta što mogu da odaberem – doktor, advokat, umetnik, trgovac i, da, čak prosjak i lopov, bez obzira na njegove talente, sklonosti, nastojanja, sposobnosti, zanimanja i poreklo njegovih predaka“ (Votson, 1928, str. 10; v. prethodnu napomenu), što mu, na svu sreću, nije bilo priušteno. Ali uprkos ovakvim komentarima, ostaje činjenica da je on *izvodio eksperimente sa bebama*, a bio je spreman i da eksperimentiše sa čitavim društvom. Naime, Votson je jedan od mnogih iz tog vremena koji su pomišljali da se na osnovu teorije može urediti makar jedno društvo, ako ne i čitavo čovečanstvo (Morawski, 1982). Votson je napisao jedan tekst

koji je nosio radni naslov *Bihevioristička utopija*, a objavljen je u jednom popularnom magazinu 1929. godine sa naslovom *Da li dete treba da ima više od jedne majke?*. Njegovo idealno društvo činile bi jedinice sa po 260 muževa i žena, zajedno sa nekolicinom dodatnih, rezervnih muževa i žena. Društvena struktura ove utopije jednostavna je jer se ne predviđa postojanje državnog aparata, pravnog sistema ni religijskih ustanova. Svaki par supružnika brinuo bi o troje dece po nekoliko meseci, ne znajući pri tome identitet njihovih bioloških roditelja. Ljudi u ovoj biheviorističkoj utopiji trebalo bi da teže ka ostvarenju biheviorističke sreće i to putem eksperimentacije. U njoj bi postojali bihevioristički lekari koji čuvaju psihološko i telesno zdravlje u zajednici, i tako dalje i tome slično.

Štaviše, kao dosledni biheviorista, Votson je nastojao da biheviorističko vaspitanje praktikuje i u svojoj porodici (Duke et al., 1989; Hannush, 1987). U izvorima ima malo podataka o Votsonovim potomcima iz prvog braka, dok o potomcima iz drugog braka ima nešto više informacija. Votson je iz drugog braka sa Rozali Rejner imao dva sina koja su dobila imena po Williamu (i) Jamesu (Hannush, 1987). Po priповesti mlađeg sina Džejmsa, njihov stariji sin Vilijam (Bili), koji je bio psihijatar psihoanalitičke orijentacije, prvo je jednom pokušao samoubistvo, a zatim ga je iz drugog puta i izvršio. Džejms (Džimi) je takođe pokušao samoubistvo, ali je onda istrajno tražio i pronalazio pomoć u psihoanalizi. Mlađi sin je pružio predstavu o svom ocu iz njegove dečачke perspektive koja je, baš kao i otac, opterećena brojnim ambivalentnim sadržajima (Hannush, 1987). To je portret snažne, ali emotivno hladne očinske figure prema kojoj su oba sina istovremeno gajila izvanredno poštovanje, možda i strahopoštovanje, kao i čežnju za očevom ljubavi. Otac se, prema rečima mlađeg sina, očigledno trudio da održi znatnu emocionalnu distancu prema njima, što je Rozali nastojala da poštuje, mada, izgleda, nevoljno. U jednom tekstu, pod naslovom *Ja sam majka sinova bihevioriste*, Rozali Rejner je nešto jasnije izrazila tu nevoljnost, ali istovremeno i spremnost da zagovara shvatanje porodice kao biheviorističke laboratorije: „U nekim stvarima, divim se velikoj mudrosti biheviorizma, ali u nekim drugim sam protivna. Potajno priželjkujem da će, na kraju, deca biti pomalo bolećiva kada odrastu, da će pustiti koju suzu kada čitaju poeziju i dožive životnu dramu i osete magiju roman-

se...” (prema: Schultz & Schultz, 2008). Watson je voleo druženja, zabave, piće, brzu vožnju gliserom na obližnjem jezeru, usavršavao je svoje stolarske veštine i dugo vremena provodio sa životinjama na svojoj farmi. Sve se to preokrenulo kada je Rozali iznenada, zbog neuspešnog lečenja dizenterije koju je dobila konzumiranjem nekog egzotičnog voća, umrla u svojoj 38. godini. Od tada se on praktično povukao iz društvenog života i po odlasku u penziju potpuno se izolovao na svojoj farmi. Umro je 1958. godine pošto je prethodno spalio sve svoje beleške i prepisku.

Slika 4. Rosalie Rayner, majka sinova arhibihevioriste

Sudbina Watsona i njegovih najbližih na svoj način govori i o sudbini biheviorizma. Te sudbine su toliko zbližene da je teško razlučiti šta je od tog biheviorizma ostalo u amanet modernoj psihologiji, a da u tome nema i ličnog pečata. Otuda se može konstatovati da slučaj Džona B. Watsona i biheviorizma odražava neopravdanost međusobnog isključivanja teorije velikih ljudi i teorije duha vremena. Takođe, historiografsko i istorijsko izučavanje perioda nastanka biheviorizma očigledno pati od povremenih ispada prezentizma, ponekad i kao neodgovorno pripovedanje, na račun kritičkog i adekvatno uvremenjenog opisivanja

i tumačenja postupaka, dešavanja, okolnosti i ishoda. Bihejviorizam je posebno dobar primer neopravdanosti razlikovanja internalizma nasuprot eksternalizmu, jer je do njegovog nastanka došlo zahvaljujući određenim tokovima razvoja tada mlade psihološke nauke, ali istovremeno i uticaja srodnih filozofskih i drugih naučnih oblasti.

Šta je od bihejviorizma preostalo u modernoj psihologiji, najbolje govori razlika koja se pravi između metodološkog i supstancijalnog, metafizičkog ili radikalnog bihejviorizma (Hergenhan & Henley, 2014; Moore, 1999, 2011a,b; Radonjić, 1968). Većina psihologa danas, uprkos tobožnjoj bihejviorističkoj revoluciji, slaže se da predmet njihove nauke uključuje i opazivo, manifestno ponašanje, ali pri tome ne poriče i značaj neopazivih, latentnih psihičkih procesa i struktura. Za većinu psihologa opazivo ponašanje predstavlja tek indikacije tih procesa i struktura. „Neke od osnovnih teza bihejviorizma su u ovom trenutku skoro opšte prihvaćene da su jednostavno postale deo standardne eksperimentalne psihologije. Svi moderni psiholozi ograničavaju svoju *evidenciju* (kurziv u originalu – *prim. aut.*) na opazivo ponašanje, nastojeći da odrede stimule i odgovore sa najvećom mogućom preciznošću, skeptični su prema teorijama koje se opiru empirijskom proveravanju i odbijaju da uzmu u obzir neutemeljene subjektivne izveštaje kao naučnu dokaznu građu. U tom smislu, mi smo svi bihejvioristi“ (Baars, 1986, str. VIII–IX).

Za razliku od *metodološkog bihejviorizma*, postoji i istrajno, mada skromno zastupljeno zagovaranje izvornih bihejviorističkih pojmova i pretpostavki, koje se stoga i naziva *radikalni (supstancijalni, metafizički) bihejviorizam*. U osnovi radikalnog bihejviorizma je uverenje da se objašnjenje ponašanja organizama ne može zasnivati na zaključnim, neopazivim entitetima ili – kako se to uobičajeno naziva – hipotetičkim konstruktima. Sve što se može neposredno posmatrati jesu događaji u okruženju organizma i njegovo neposredno ponašanje, te zato to i jedino može biti predmet istraživanja. Među zagovornicima ovog izvornog bihejviorizma ima onih koji pokušavaju da pruže argumente kako su tvrdnje da je to pravac ili škola u psihologiji koja počiva na poricanju postojanja mentalnih procesa i struktura deo običnog folkloru moderne psihologije (Hergenhan & Henley, 2014; Tod & Morris, 1983, 1992). Ipak, teško da je osnovano i u potpunosti osporiti da je izvorni bihejviorizam utemeljen na antimentalističkom principu koji je, za razliku

od većine njegovih preteča, savremenika i nastavljača, dosledno zagovarao upravo Votson. Zato bi se, možda, pobrojanim osnovnim temama istorije i istoriografije mogla dodati još jedna, koja obuhvata pitanja i odgovore u rasponu od tipično bihejviorističkog *antimentalizma* do, u osnovi, psihoanalitičkog *psihičkog determinizma* ili *psihizma*.

Uvođenje neposredno opazivog ponašanja u predmet istraživanja tadašnje psihologije proširilo je sam taj predmet i psihologija je postala nauka i praksa od značaja za rešavanje mnogih životnih problema. Moglo bi se reći i da je to jedino značajno što je preostalo od bihejviorizma u modernoj psihologiji. Opet, paradoksalno, unutar samog bihejviorizma ili onog što se zove neobihejviorizam, do sredine prošlog veka došlo je do liberalizacije u shvatanju predmeta psiholoških istraživanja i ponovnog uvođenja takozvanih mentalističkih pojmova koji su po izvornom bihejviorističkom diktumu trebali da budu prognani iz ove nauke. Ovakvi razvojni trendovi u psihologiji doveli su do još jedne tobožnje revolucije koja se naziva kognitivna psihologija ili kognitivistički pristup (Leahay, 1992b). Kao i strukturalizam i funkcionalizam, bihejviorizam je tako postao, makar samo u ovom metodološkom smislu, sastavnica onoga što se može smatrati savremenom psihologijom.

Očigledno je da priča o Džonu B. Votsonu, malom Albertu i bihejviorizmu sažima sve ranije istaknute, pa i neke potencijalno značajne, dodatne teme istorije i istoriografije psihologije. Ličnost ovog čoveka i sa njim tesno povezani bihejviorizam odražavaju priželjkivanu revoluciju u psihologiji koja se u približno isto vreme odigravala u drugim naukama. No, ta želja bila je malo zastupljena u publici koja je slušala predavanje koje je Votson održao 1913. godine po pozivu Katela, a u kojoj je među ostalima bio prisutan i Tičener (Samelson, 1981). Ali mlađi aspiranti u američkoj psihologiji reagovali su bitno drugačije u odnosu na tada glavnu postavku američke psihologije, što je najbolje izrazila jedna od njih: „(Bihejviorizam)... je uzdrmao osnove tradicionalne evropske vrste psihologije i mi smo to zdušno prihvatili... To je ukazalo na put dalje od foteljaške psihologije prema akciji i obnovi i zbog toga je slavljen kao *panacea*“ (Jones, 1974, str. 582; kurziv u originalu – *prim. aut.*).

Međutim, to je bila samo priželjkivana, ali nikad dostignuta revolucija. Moglo bi se primetiti, bar na osnovu letimičnog pregleda razvoja psihologije tokom 20. veka, kako je ovakva reakcija na tadašnju

bihejviorističku novotariju postala i svojevrsna konstanta u ovoj nau-
ci. Naime, na osnovu šturog pregleda, stiče se utisak kako je moderna
psihologija od tada ostala zaprečena u razvoju pretačući staro vino u
nove boce. Taj razvojni zastoj ogleda se u gotovo nebrojivim teorijama,
modelima i hipotezama koje, kao maćeha svoju nerođenu decu, lažno
pothranjuju potrebu psihologa za novotarijama, potrebu koja još od
takozvane bihejviorističke revolucije ostaje nezadovoljena. No, da li je
ovaj utisak iole zasnovan zahteva dodatnu, detaljniju i obimniju studiju
ove eventualno nove teme istoriografije i istorije psihologije.

Iako se bihejviorizam predstavlja kao svojevrsna, čak i prekretna
kritika tada dominantnih psiholoških teorija i pravaca, on je ipak
rezultat manje ili više postupnih dešavanja unutar različitih konteksta
– od ličnog razvoja i osobina, preko mentorskih uticaja i aktuelnih de-
šavanja u američkoj akademiji i psihologiji, pa sve do opštih društvenih
i kulturnih tokova američke zajednice. Džon B. Votson se zatekao u ko-
vitlacu sve te dinamike koja je podstakla i istakla njegove osobine i inte-
resovanja, a zatim (zahvatila) i njega samog kao zagovornika novonasta-
jućeg teorijskog pravca ili škole u psihologiji. Dakle, sam bihejviorizam,
baš kao i Votson, odražavaju duh vremena narastajućeg kapitalističkog
društva SAD. Takođe, iako se bihejviorizam povezuje pre svega sa Vot-
sonom, historiografski podaci ukazuju na to da je taj pravac u psihologiji
nastao zahvaljujući i nekim drugim značajnim priložnicima, kako pre
njegovog akademskog uspona, tako i zbog shvatanja njegovih savreme-
nika. Konačno, ličnost Džona B. Votsona, bihejviorizam i poneki deta-
lji u svemu tome, a posebno slučaj sa malim Albertom, poslužili su
mnogim, ovde citiranim istorijama psihologije da ovu nauku predstave
u daleko boljem svetlu nego što ona to stvarno zaslužuje.

Možda je to najbolje, još u jeku dominacije neobihejviorizma,
izrazio Henri Mari (1940, str. 175): „Naša civilizacija je plitka, baš ko-
liko i koža, a najlepša koža je ta koja ima prođu. Ovo je suština trke za
dobrima, komforom i društvenim priznanjima. To je ideologija velikog
biznisa sada već uveliko uspostavljena i na našim univerzitetima; ma-
sovna produkcija, napredovanje mediokratije. Točkovi su se pokrenuli
i psihologija je zahvaćena: zauzima mesto na pokretnoj traci. Brže to!
Nema ovde mesta za mozganje! Uposli računaljku i ispostavi rezultate!
Kome ova rabota nije poznata? I sve njene stravične posledice? Površ-

nost je veliki greh američke personologije (Mari je psihologiju ličnosti nazivao personologijom, ali iz ovog citata jasno je da je imao na umu čitavu psihologiju – *prim. aut.*). Ona odgovara tempu svog vremena; ona pristaje industriji i trgovini; ona odgovara našoj zainteresovanosti za očiglednost; ona odgovara našem dečaćkom optimizmu. Ona takođe odgovara američkoj dobrodušnosti, američkoj rotarijanskoj solidarnosti, njenoj spremnosti na dogovor, jer lakše je sporazumeti se oko površnih nego oko dubokih stvari. A možda tu i nema nekih dubina. Ko to može znati? *Nema tu dubina.* Budući da je istina ugodna fikcija i *upravo ova fikcija je najugodnija – eto, to je istina.* Nije bez značaja da je pronalazač bihejviorizma svoju sudbinu pronašao u reklamnoj industriji“ (kurzivi u originalu – *prim. aut.*). Ako se ovo uzme zdravo za gotovo, onda nema dileme o zasnovanosti ovde formulisanih dodatnih topika istorije i istoriografije moderne psihologije.

6. Literatura

- Advertising Age (29 Mar., 1999). Džon B. Votson (Persons of the century). (<http://adage.com/article/special-report-the-advertising-century/Džon-b-Votson/140217/>)
- Anin, E. L., Boring, E.G., & Votson, R.I. (1968). Important psychologists, 1600–1967. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 4, 303–315.
- Baars, B. J. (1986). *The cognitive revolution in psychology*. New York: Guilford Press.
- Beck, H. P., Levinson, S., & Irons, G. (2009). Finding Little Albert: A journey to Džon Votson's infant laboratory. *American Psychologist*, 64(7), 605–614.
- Beck, H. P., Levinson, S., & Irons, G. (2010) The evidence supports Douglas Merritte as Little Albert. *American Psychologist*, 65(7), 301–303.
- Benjamin, L. T., Jr. (2006). *A history of psychology in letters*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr. (2007). *A brief history of modern psychology*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr. (2009). *A history of psychology: Original sources and contemporary research*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr., Whitaker, J.L., Ramsey, R.M., & Zeve, D.R. (2007). Džon B. Votson's alleged sex research: An appraisal of the evidence. *American Psychologist*, 62(2), 131–139.
- Bergmann, G. (1956). The contribution of Džon B. Votson. *Psychological Review*, 63, 265–276.

- Brewer, C. L. (2014). Perspectives on Džon B. Votson. In G.A. Kimble, M. Wertheimer & C. White (Eds.). *Portraits of pioneers in psychology, Vol. 1* (str. 171–186). New York, NY: Psychology Press.
- Buckley, K. W. (1989). *Mechanical man: Džon Broadus Votson and beginnings of behaviorism*. New York, NY: Guilford Press.
- Carpintero, H. (2004). Votson's *Behaviorism*: A Comparison of the Two Editions (1925 and 1930). *History of Psychology, 7*(2), 183–202.
- Digdon, N., Powell, R. A., & Smithson, C. (2014). Votson's alleged Little Albert scandal: Historical breakthrough or new Votson myth? *Revista de Historia de la Psicología, 35*(1), 47–60.
- Digdon, N., Powell, R.A., & Harris, B. (2014). Little Albert's alleged neurological impairment: Votson, Rejner, and historical revision. *History of Psychology, 17*(4), 312–324.
- Duke, C., Fried, S., Pliley, W., & Walker, D. (1989). Contributions to the history of psychology: LIX. Rozali Rejner Votson: The mother of a behaviorist's sons. *Psychological Reports, 65*, 163–169.
- Fridlund, A. J., Beck, H. P., Goldie, W. D., & Irons, G. (2012). Little Albert: A Neurologically Impaired Child. *History of Psychology, 15*(4), 1–34.
- Goodwin, C. J. (2015). *A history of modern psychology*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Griggs, R. A. (2014). The continuing saga of Little Albert in introductory psychology textbooks. *Teaching of Psychology, 41*(4), 309–317.
- Griggs, R. A. (2015). Psychology's lost boy: Will the real Little Albert please stand up? *Teaching of Psychology, 42*(1), 14–18.
- Haggbloom, S.J. , Warnick, E., Warnick, J. E., Jones, V. K., Yarbrough, G. L., Russell, T. M., Borecky, C. M., McGahhey, R., Powell, J. L. III, Beavers, J., & Monte, E. (2002). The 100 most eminent psychologists of the 20th century. *Review of General Psychology, 6*(2), 139–152.
- Hannush, M. J. (1987). Džon B. Votson remembered: An interview with James B. Votson. *Journal of the History of the Behavioral Sciences, 23*, 137–152.
- Harris, B. (1979). Whatever happened to Little Albert? *American Psychologist, 34*(2), 151–160.
- Harris, B. (1980). Ceremonial versus critical history of psychology. *American Psychologist, 34*(3), 151–160.
- Harris, B. (2011). Letting go of Little Albert: Disciplinary memory, history, and the uses of myth. *Journal of the History of the Behavioral Sciences, 47*(1), 1–17.
- Hergenhahn, B. R. (2000). *An introduction to the history of psychology*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Hergenhahn, B. R., & Henley, T.B. (2014). *An introduction to the history of psychology*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Hilgard, E. R., Leary, D. E., & McGuire, G. R. (1991). The history of psychology: A survey and critical assessment. *Annual Review of Psychology, 42*, 79–107.
- James, W. (1980). *The principles of psychology*. New York: Henry Holt and Company (izdanje iz 1918. godine).

- Jones, M. C. (1924). A laboratory study of fear: The case of Peter. *Pedagogical Seminary*, 31, 308–315.
- Jones, M. C. (1974). Albert, Peter, and Džon B. Votson. *American Psychologist*, 29, 581–583.
- King, D. B., Woody, W. D., & Viney, W. (2013). *A history of psychology: Ideas and context*. Boston, MA: Pearson.
- Kuhn, T. (1996). *The structure of scientific revolutions*. Chicago, ILL: Chicago University Press.
- Lazar, J.W. (2018). Henry Herbert Donaldson's (1857–1938) contribution to an organized approach to the experimental study of the mammalian central nervous system. *Journal of the History of the Neurosciences*, DOI: 10.1080/0964704X.2018.1451159
- Leahay, T. H. (1992a). *A history of psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Leahay, T. H. (1992b). The mythical revolutions of American psychology. *American Psychologist*, 47(2), 308–318.
- Leys, R. (1984). Meyer, Votson, and the dangers of behaviorism. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 20, 128–149.
- Malone, J. C. (2017). Džon B. Votson. In J. Vonk & T. K. Shackelford (Eds.). *Encyclopedia of animal cognition and behaviour*. Springer, Cham (<https://doi.org/10.1007/978-3-319-47829-6>).
- Malone, J. C., & Garcia-Penagos, A. (2014). When a clear strong voice was needed: A retrospective review of Votson's (1924/1930) *Behaviorism*. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 102, 267–287.
- Mills, J. A. (1998). *Control: A history of behavioral psychology*. New York and London: New York University Press.
- Moore, J. (1999). The basic principles of behaviorism. In B. A. Thyer (Ed.). *The philosophical legacy of behaviorism* (str. 41–68). Mesto, GB: Kluwer.
- Moore, J. (2011a). Behaviorism. *The Psychological Record*, 61, 449–464.
- Moore, J. (2011b). Methodological behaviorism as a radical behaviourist views it. *Behavior and Philosophy*, 39/40, 145–202.
- Morawski, J. G. (1982). Assessing psychology's moral heritage through our neglected utopias. *American Psychologist*, 37(10), 1082–1095.
- Murray, H. (1940). What should psychologists do about psychoanalysis? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 35, 150–175.
- Ollendick, T. H., & Muris, P. (2015). The scientific legacy of Little Hans and Little Albert: Future directions for research on specific phobias in youth. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 44(4), 689–706.
- Powell, R. A., Digdon, N., Harris, B. & Smithson, C. (2014). Correcting the record on Votson, Rejner, and Little Albert. *American Psychologist*, 69(6), 600–611.
- Radonjić, S. (1968). *Uvod u psihologiju: struktura psihologije kao nauke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Rilling, M. (2000). Džon Votson's paradoxical struggle to explain Freud. *American Psychologist*, 55(3), 301–312.
- Samelson, F. (1981). Struggle for scientific authority: The reception of Votson's behaviorism, 1913-1920. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 17, 399–425.
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2008). *A history of modern psychology*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Sokal, M. M. (2010). Scientific biography, cognitive deficits, and laboratory practice: James McKeen Katel and early American experimental psychology, 1880–1904. *Isis*, 101, 531–554.
- Todd, J. T. (1994). What psychology has to say about Džon B. Votson: Classical behaviorism in psychology textbooks, 1920-1989. In J. T. Todd & E. K. Morris (Eds.). *Contributions in psychology, No. 24. Modern perspectives on Džon B. Votson and classical behaviorism* (str. 75–107). Westport, CT, US: Greenwood Press/Greenwood Publishing Group.
- Todd, J. T., & Morris, E. K. (1983). Misconception and miseducation: Presentations of radical behaviorism in psychology textbooks. *The Behavior Analyst*, 6(2), 153–160.
- Todd, J. T., & Morris, E. K. (1986). The early research of Džon B. Votson: Before the behavioral revolution. *The Behavior Analyst*, 9(1), 71–88.
- Todd, J. T., & Morris, E. K. (1992). Case histories in the great power of steady misrepresentation. *American Psychologist*, 47(11), 1441–1453.
- Youngpeter, K. (2008). Controversial psychological research methods and their influence on the development of formal ethical guidelines. *Student Journal of Psychological Science*, 1(1), 4–12.
- Vasić, A. (2011). Harry L. Hollingworth (1880–1956) ili psiholog kao prime-njeni naučnik. *Civitas*, 1(1), 51–68.
- Vasić, A. (2014). Charles E. Spearman (1863–1945) i faktorska analiza 110 godina posle. *Civitas*, 4(7), 51–68.
- Vasić, A. (2019). *Psihologija individualnih razlika*. (Skripta). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Votson, J. B. (1903). *Animal education*. Chicago, ILL: University of Chicago.
- Votson, J. B. (1913). Psychology from a standpoint of a behaviorist. *Psychological Review*, 20, 158–177.
- Votson, J. B. (1919). *Psychology from a standpoint of a behaviorist*. Philadelphia and London: J. B. Lippincott.
- Votson, J. B. (1924a). *Psychology from a standpoint of a behaviorist*. Philadelphia and London: J.B. Lippincott.
- Votson, J. B. (1924b). *Behaviorism*. New York, NY: People's Institute.
- Votson, J. B. (1930). *Behaviorism*. Chicago, ILL: Chicago University Press.
- Votson, J. B. (1928). *Psychological care of infant and child*. New York, NY: Norton.

Votson, J. B. (1936). Džon Broadus Votson. In C. Murchinson (Ed.). *A history of psychology in biography, Vol. 3* (str. 271–281). Worcester, MA: Clark Univerity Press.

Votson, J. B., & Rejner, R. (1920). Conditioned emotional reactions. *Journal of the Experimental Psychology*, 3(1), 1–14.

DŽON B. VOTSON (1878–1958) I SLUČAJ MALOG ALBERTA

SAŽETAK: Godine 2020. navršava se čitav vek od objavljivanja izveštaja o studiji slučaja afektivnog uslovljavanja koja je poznata i kao slučaj malog Alberta (Votson & Rejner, 1920). Ova studija je od velikog značaja za dalji razvoj bihejviorizma i čitave moderne psihologije i zbog toga je postala neizostavni deo sadržaja mnogih udžbenika iz predmeta kao što su uvod u psihologiju, razvojna psihologija, psihologija učenja i istorija psihologije. Ova studija je na više načina povezana i sa nekoliko prekretnih događaja koji su značajno uticali na lični i profesionalni razvoj Džona Broadusa Votsona (1878–1958) koji se smatra najznačajnijim zagovornikom autentičnog američkog psihološkog pravca koji se zove bihejviorizam. Podsećanje na ove značajne i prekretno momente, kako u Votsonovom ličnom životu tako i u ranom razvoju moderne psihologije, izvedeno je sledeći neke osnovne teme u istoriji i istoriografiji psihologije. Opisani su procesi koji su činili tadašnji sociokulturni kontekst američkog društva, glavni trendovi u razvoju moderne psihologije s kraja 19. i početka 20. veka, sačinjena je biografska skica J. B. Votsona i prikazane osnovne postavke izvornog bihejviorizma onako kako su formulisane i razrađene u Votsonovim ključnim tekstovima. Potom je detaljnije opisana studija slučaja sa afektivnim uslovljavanjem i potraga za identitetom i sudbinom malog Alberta kao jedinog subjekta u tom eksperimentu sa uzorkom veličine $N = 1$. Na kraju, sagledane su sudbine J. B. Votsona i članova njegove porodice, a učinjen je i pokušaj da se popiše šta je od izvornog bihejviorizma ostalo u amanet modernoj naučnoj psihologiji.

KLJUČNE REČI: Bihejviorizam, afektivno uslovljavanje, Džon Broadus Votson, mali Albert.

**DŽON BROADUS VOTSON (1878-1958)
AND “LITTLE ALBERT”: LOVE AS A CONDITIONED
EMOTIONAL REACTION**

A century has passed since the publication of a case study report on the subject of affective conditioning known as “The Little Albert Experiment” (Votson & Rejner, 1920). This study has proven to be of great importance to further development of behaviorism and to the development of modern psychology as a whole, becoming an indispensable part of psychology coursebooks, such as Psychology 101, Developmental Psychology, Psychology of Learning and History of Psychology. The study is closely linked to several turning points in the personal life and professional career of Džon B. Votson (1878 – 1958), the most important representative of an authentically American school of thought called behaviorism. This paper will present these crucial moments both in Votson’s life and in the development of modern psychology together with several fundamental themes in the history and historiography of psychology. Firstly, we lay out the contemporary socio-cultural context in the United States and outline the major trends in the development of psychology at the turn of the 20th century. A biographical sketch of J. B. Votson follows, together with the description of tenets of original behaviorism as it was presented and developed in Votson’s writings. “The Little Albert Experiment” is presented in detail, as well as the search for “Little Albert”’s identity and his fate as the sole subject of this experiment. Finally, we relate the fates of J. B. Votson and his family, and conclude by giving a brief account of the legacy and influence of behaviorism on contemporary scientific psychology.

KEY WORDS: Behaviorism, affective conditioning, Džon Broadus Votson, “Little Albert”.

Andrijana R. Maksimović¹

UDC 316.74:2(497.11)
316.334.3(497.11)
Originalni naučni rad
Primljen: 30. 03. 2020.
Prihvaćen: 15. 11. 2020.

ODNOS PERSONALIZOVANE RELIGIOZNOSTI I POLITIČKOG AKTIVIZMA KOD GRAĐANA SRBIJE²

REZIME: Autor se u radu koristi podacima dobijenim empirijskim istraživanjem personalizovane religioznosti i političkog aktivizma. Koristi se analiza sekundarnih podataka Evropskog istraživanja vrednosti (European Value Study-EVS). Personalizovanu religioznost smo operacionalizovali kroz sledeće aspekte: verovanje u ličnog boga/duha/životnu silu, unutrašnja duhovnost, zainteresovanost za sveto/natprirodno, nalaženje utehe u veri, molitva i/ili meditacija. U operacionom smislu, politički aktivizam sačinjava pet varijabli: potpisati peticiju, pridružiti se bojkotima, učestvovati na zakonski odobrenim demonstracijama, pridružiti se neslužbenim štrajkovima i zauzeti zgrade ili fabrike. Cilj rada je istražiti u kakvom su odnosu personalizovana religioznost kao tzv. svetovna religioznost i politički aktivizam kao oblik političke participacije kod građana Srbije. Regresionom analizom smo utvrdili da je personalizovana religioznost pozitivan prediktor političkog aktivizma, ali ne i statistički značajan.

KLJUČNE REČI: *religioznost, personalizovana religioznost, politička participacija, politički aktivizam, građani, Srbija*

¹ Asistent sa doktoratom na Državnom univerzitetu u Novom Pazaru, Departman za pravne nauke, email: adrijanam0809@yahoo.com

² Rad je proistekao iz doktorske disertacije „Утицај религиозности на политичку партиципацију грађана Србије“, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, decembar 2017. g.

1. Uvod

U eri globalizacije i postmoderniteta, religija i religioznost se sve više postavljaju kao dinamični fenomeni. Transformacija savremenog društva je dovela do novih egzistencijalnih teškoća u kojima ljudima nije lako da „definišu poželjni tip egzistencije“ (Golubović, 1973: 79). Tako suštinu religioznog uverenja oblikuje prihvatanje koje proizlazi iz unutrašnje potrebe da se izbegnu kaos i besmisao. Upravo zbog toga, ljudi su u potrazi za novim izvorima identiteta, novim izvorima stabilne zajednice, koji bi pružili osećanje smisla i svrhe. Kako ističe Berger, „danas jačaju upravo one Crkve koje su se najmanje kompromitovale duhom modernizma i sekularizma“ (Jukić, 1991: 180). Za Jukića je današnja religioznost izrazito nesvetovna, nepolitična i necrkvena (Jukić, 1991). Sekularizacija je učinila da klasična religioznost izgubi svoju tradicionalno dominantnu poziciju. Na tu poziciju dolaze različiti oblici svetovne religioznosti. Ono što karakteriše oblike tzv. svetovne religioznosti jeste da „iako su objekti verovanja u njima empirijske, a ne onostrane prirode, za njih je primarno značajno što je u njima ovaploćeno sveto; oni se uzimaju kao sveti i dobijaju transcendentno značenje“ (Bešić & Đukanović, 2000: 67). Ovaj novi religijski senzibilitet objašnjava se posledicom individualizacije religije, ali i političkog delovanja. Postoje mišljenja (Turner, 1991; Casanova, 1994) da religija opstaje i ostaje kao veoma značajna za pojedince, ali i kao faktor koji oblikuje njihove stavove i ponašanja. Brojni empirijski podaci ukazuju na prisutnost teze da pojedinci, kao aktivni društveni akteri, sami definišu i redefinišu sam koncept religioznosti i to na način da odbacuju tradicionalne interpretacije crkve, zadužene prevashodno za duhovnu brigu vernika (Berger, 2001). Personalizovana religioznost se sastoji od „unutrašnjeg i individualizovanog stava prema svetom“ (Bešić, 2014: 80). Zasniva se na izgradnji religijskog sveta na personalizovanoj duhovnoj ravni. Prema Cvitkoviću, bilo koja vrsta verovanja jeste čovekova duboka potreba; religija ima „prošlost, sadašnjost, budućnost, može biti i mrtvih bogova, ali religija ostaje večita“ (Cvitković, 1996: 49). Iako ne u potpunosti, personalizovana religioznost je oslobođena uticaja društvenokulturnih obzira pripadanja određenoj verskoj zajednici i upražnjavanja verskih obreda.

Drugi koncept kojim se rad bavi jeste politički aktivizam. Politički aktivizam je oblik političke participacije. Učestvovanje u politici u demokratskom društvu podrazumeva čitav niz aktivnosti koje prevazilaze glasanje i članstvo u udruženjima. Stoga se ovaj koncept često označava i kao nekonvencionalna politička participacija. Pod političkim aktivizmom se podrazumeva „spremnost građana na preduzimanje određenih akcija kako bi se uticalo na donosiocje odluka, uključujući i radikalne oblike delovanja“ (Bešić, 2014: 238). Odnosi se na aktivnosti građana koji imaju nameru i potrebu da utiču na državne strukture, kao i na kolektivno obavezujuće odluke. Kase i Barnes su smatrali da ovaj oblik nekonvencionalnog delovanja nosi i određene rizike, a to utiče na demokratiju i njeno funkcionisanje. U tom smislu „neophodna je politička socijalizacija građana i odgovorno ponašanje političkih elita“ (Kaase & Barnes, 1979: 530). Različiti oblici participacije i obrazaca ponašanja određuju tip političke kulture. Almon i Verba (1963) govorili su o tri tipa političke kulture: parohijalnom, podaničkom i participacijskom. O kom će tipu političke kulture biti reč, osim što zavisi od toga kakav odnos građani imaju prema političkom sistemu i od njihovog interesovanja za politiku, zavisi i od toga da li građani utiču da se ostvare određeni ishodi i na koji način to čine. Autor akcenat upravo stavlja na taj aspekt političke participacije, te postojanje političkog aktivizma tumači kao visok stepen političke participacije. Učestvovanje u politici u ovom smislu kvalitativno prevazilazi povremenu izbornu participaciju. Ukoliko se u jednom poretku građani ne uključuju u političke rasprave, u rad društvenopolitičkih organizacija, već svoje učestvovanje u zajednici i politici svode na glasanje, onda nije reč o demokratskom modelu političke kulture. Stoga nam je bilo važno da ispitamo da li građani Srbije učestvuju u politici na nivou političkog aktivizma i time razmotrimo o kakvom modelu političke kulture je reč. Ovde se politički aktivizam uzima kao zavisna varijabla da bi se pokazalo idu li duhovnost i građanska politička kultura zajedno ili su pak suprostavljene.

Predmet rada je empirijsko istraživanje odnosa personalizovane religioznosti, kao svetovne religioznosti, i političkog aktivizma, kao jednog od oblika političke participacije. Cilj je bio ispitati u kakvom su odnosu personalizovana religioznost i politički aktivizam kod građana Srbije. Opšta hipoteza od koje se pošlo jeste da personalizovana

religioznost utiče na politički aktivizam na način da je veći nivo personalizovane religioznosti praćen nižim stepenom političkog aktivizma i obrnuto. Ovo objašnjavamo opštim društvenim i političkim prilikama. Politički aktivizam je oblik političke participacije. Politički aktivizam se tumači kao osnov socijalnog poverenja koje utiče na poverenje u institucije (Brehm & Rahn, 1997). Poverenje u institucije se tretira kao politička varijabla i zavisi od političkih faktora. Kako to objašnjavaju autori (Newton & Norris, 2000; Holmberg, 1999), s obzirom na to da institucijama upravljaju političke partije i akteri koji poverenje dobijaju na izborima, odnos prema institucijama se pretežno tretira kao odnos prema partijama i akterima. Kako postkomunistička društva nemaju neku vrstu istorijskog iskustva sa demokratskim institucijama, može se pretpostaviti da će poverenje u političke institucije u ovim društvima biti na mnogo nižem nivou u odnosu na društva koja imaju ovu vrstu iskustva.

Autor se u radu oslanja na analizu sekundarnih podataka Evropskog istraživanja vrednosti. Reč je o komparativnom krosnacionalnom i longitudinalnom istraživanju koje se po jedinstvenoj metodologiji realizuje u čitavoj Evropi. Istraživanje je realizovano 2009. godine, ali usled velikog broja podataka i strogih kriterijuma validnosti, podaci su u celini obezbeđeni tek 2011. godine. Istraživanje se realizuje na svakih deset godina (Bešić, 2014: 13).³ Prvi talas ovog istraživanja realizovan je 1981. Tek u poslednjem talasu ovog istraživanja (2009) uključena je Srbija. Pored Srbije, uključene su i Crna Gora, Makedonija (Severna Makedonija), Bosna i Hercegovina i Kosovo. Tek je uključivanjem svih zemalja bivše Jugoslavije u istraživanje stvorena mogućnost za realizaciju komparativnih studija. Za ispitivanje veza između varijabli, autor se u radu koristio metodama bivarijantne i multivarijantne statistike.

2. Personalizovana religioznost građana Srbije

Personalizovana religioznost obuhvata verovanje u neku vrstu duha/životne sile, zainteresovanost za sveto/natprirodno, ali i nalaženje utehe u veri, kao i utvrđivanje da li se ispitanici mole i/ili meditiraju.

³ Svi podaci o istraživanju, istorijat, upitnik i podaci, mogu se dobiti na: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

Merenje po parametrima predstavljeno je različitim skalama. Distribuciju odgovora po parametrima prikazujemo u tabelama od 2.1 do 2.4.

U ličnog boga	Duha ili životnu silu
18,7	55,9

Tabela 2.1 Veruje u ličnog boga, duha ili životnu silu (N-1433), prikazano u procentima

Veoma zainteresovano	18,2
Donekle zainteresovano	40,0
Nije baš zainteresovano	25,5
Uopšte nije zainteresovano	13,5

Tabela 2.2 Unutrašnja duhovnost (N-1469), u procentima

1 Nije mi uopšte važan	7,8
2	2,4
3	3,7
4	3,9
5	13,3
6	7,0
7	9,2
8	12,8
9	9,1
10 Veoma mi je važan	26,8

Tabela 2.3 Koliko je Bog važan u tvom životu (N-1452), u procentima

Nalazi utehu u veri	Moli se i/ili meditira
19,8	26,1

Tabela 2.4 Nalazi utehu u veri (N-1397), moli se i/ili meditira (N-1466), u procentima

Kao što možemo da vidimo u Tabeli 2.1, u ličnog boga veruje 18,7%, a u duha ili životnu silu 55,9% ispitanika. Za unutrašnju duhovnost (Tabela 2.2) veoma je zainteresovano 18,2% ispitanika, donekle je zainteresovano 40,0%, nije baš zainteresovano 25,5%, a 13,5% ispitanika uopšte nije zainteresovano za unutrašnju duhovnost. Na pitanje – koliko je Bog važan u tvom životu (Tabela 2.3) – ponudili smo skalu od 1 do 10, koja se zapravo kreće u rasponu nije mi uopšte važan, i to pokazuje 7,8% ispitanika, do veoma mi je važan, što pokazuje 26,8% ispitanika. Utehu u veri nalazi 19,8%, a moli se i/ili meditira 26,1% ispitanika (Tabela 2.4).

Koristeći se rezultatima EVS, komparativno, u zemljama bivše Jugoslavije najviše su merene vrednosti na pojedinačnim indikatorima, osim kada je u pitanju unutrašnja duhovnost, čije se najviše vrednosti uočavaju kod zemalja zapadne Evrope. Od zemalja bivše Jugoslavije, najviše vrednosti su prema podacima na Kosovu, a najniže u Sloveniji. Razlike nisu značajne između Srbije i Hrvatske, Srbije i Makedonije, Slovenije i Crne Gore. Podaci ukazuju da Kosovo odstupa visokim stepenom religioznosti u odnosu na prosek evropskih zemalja, dok su Srbija i Crna Gora ispod evropskog proseka (Bešić, 2014: 81–82).

Rezultati faktorske analize kao i Cronbach's Alpha koeficijenti predstavljeni su u tabelama od 2.5 do 2.7.

	Inicijal	Ekstrakcija
Verovanje u ličnog boga ili duhovnu silu	1.000	.447
Unutrašnja duhovnost	1.000	.437
Bog važan u životu	1.000	.631
Nalazi utehu u veri	1.000	.613
Moli se/meditira	1.000	.578

Tabela 2.5 Inicijalna ekstrakcija ajtema

Na osnovu ovih parametara formiran je sintetički skor koji meri personalizovanu religioznost u rasponu od 0 (najniža) do 1 (najviša vrednost).

Kao što se u Tabeli 2.5 vidi, vrednost komunaliteta za sve pojedinačne faktore posle ekstrakcije pokazuje da prosečan komunalitet za sve faktore nije veći od 0.6 (0,54). To znači da nije ispunjen Kajzerov kriterijum.

Komponente	Inicijalne ejgen vrednosti			Ekstrahovane ejgen vrednosti		
	Ukupno	Varijanse %	Kumulativ %	Ukupno	Varijanse %	Kumulativ %
1	2.706	54.114	54.114	2.706	54.114	54.114

Tabela 2.6 Komponente i procenat objašnjene varijanse

Svojtvena vrednost (ekstrahovane ejgen vrednosti) pokazuje koju količinu varijanse manifestnih varijabli objašnjava svaki faktor (pri čemu je ukupna varijansa svake varijable 1, odnosno ukupna količina varijanse svih manifestnih varijabli jednaka je broju varijabli). Prvi faktor koji se faktorskom analizom ekstrahuje objašnjava najveću količinu varijanse, odnosno maksimalno korelira sa najvećim brojem manifestnih varijabli. Prve tri kolone u Tabeli 2.6 podaci su za sve faktore, a druge tri samo za one faktore koji ispunjavaju kriterijum da budu zadržani (svojtvena vrednost preko 1).

Verovanje u ličnog boga/duha ili životnu silu	.669
Unutrašnja duhovnost	.661
Bog važan u životu	.794
Nalazi utehu u veri	.783
Moli se i/ili meditira	.760

Tabela 2.7 Faktorska opterećenja

Tabela 2.7 prikazuje faktorska zasićenja. Vrednosti komunaliteta za sve pojedinačne faktore posle ekstrakcije nisu veći od 0,7. Prosečan komunalitet za sve faktore iznosi: $3,667/5 = 0,73$. Prema tome, veći je od 0,6, što znači da je ispunjen Kajzerov kriterijum.

U Tabeli 2.8 prikazana je distribucija⁴ dobijenog faktorskog skora koji je formiran kao regresioni skor.

		Verovanje u ličnog boga/ duha ili životnu silu	Unutrašnja duhovnost	Bog važan u životu	Nalazi utehu u veri	Moli se i/ili meditira
N	Validno	1433	1469	1452	1397	1466
	Nedostaje	79	43	60	115	46
Aritmetička sredina		2.08	2.35	6.92	.79	.73
Standardna greška AS		.020	.025	.075	.011	.012
Medijana		2.00	2.00	8.00	1.00	1.00
Modus		2	2	10	1	1
Standardna devijacija		.767	.939	2.862	.410	.444
Varijansa		.589	.882	8.193	.168	.197
Skjunis		.686	.254	-.645	-1.397	-1.043
Kurtozis		.519	-.805	-.673	-.047	-.914
Opseg		3	3	9	1	1
Minimum		1	1	1	0	0
Maksimum		4	4	10	1	1
Per- cen- tili	25	2.00	2.00	5.00	1.00	.00
	50	2.00	2.00	8.00	1.00	1.00
	75	2.00	3.00	10.00	1.00	1.00

Tabela 2.8 Statističke vrednosti distribucije skora personalizovane religioznosti

⁴ Distribucija vrednosti je ključno pitanje koje se tiče frekvencije. Normalna distribucija znači da su vrednosti ravnomerno raspoređene, da su srednje vrednosti najfrekventnije, a kako se krećemo ka krajevima, manja je frekventnost vrednosti na marginama (Bešić, 2008: 130).

3. Politički aktivizam kao oblik političke participacije kod građana Srbije

Pod političkim aktivizmom podrazumevamo sve one aktivnosti građana kojima cilj nije da utiču na državne strukture i kolektivno obavezujuće odluke. Preciznije, ovaj oblik političke participacije označava se kao „spremnost građana na preduzimanje određenih akcija kako bi se uticalo na donosiocce odluka, uključujući i radikalne oblike delovanja (Bešić, 2014: 238). Uzimajući u obzir osnovne karakterne crte ovog oblika političke participacije, on se vrlo često označava i kao nekonvencionalna politička participacija. U aktivnosti koje čine politički aktivizam mogli bismo ubrojati: potpisati peticiju, pridružiti se bojkotima, učestvovati na zakonski odobrenim demonstracijama, pridružiti se neslužbenim štrajkovima i zauzeti zgrade ili fabrike. Kroz ove aktivnosti smo operacionalno i merili politički aktivizam građana Srbije. Procentualne vrednosti za svaki od oblika političke participacije prikazane su u Tabeli 3.1.

	Potpisati peticiju	Pridružiti se bojkotima	Učestvovati u zakonskim demonstracijama	Pridružiti se neslužbenim štrajkovima	Zauzeti zgrade ili fabrike
Radio/radila bih to	21,1	10,0	12,9	4,6	1,2
Mogao/mogla bih to da radim	47,7	41,2	40,6	22,4	10,2
Nikada ne bih to radio/radila	24,4	40,6	39,4	60,8	76,4

Tabela 3.1 Politički aktivizam po indikatorima (N-1512), u procentima

Kao što vidimo iz Tabele, od ukupno 1512 ispitanika 21,1% njih je odgovorilo da bi potpisalo peticiju, 47,7% da bi to moglo da radi, a 24,4% to nikada ne bi radilo. Bojkotima bi se pridružilo 10,0% od ukupnog broja ispitanika, 41,2% bi moglo to da radi, a nikada to ne bi radilo

40,6% ispitanika. U zakonski odobrenim demonstracijama učestvovalo bi 12,9% ispitanika, 40,6% moglo bi to da radi, 39,4% nikada to ne bi radilo. Neslužbenim štrajkovima bi se pridružilo 4,6% ispitanika, 22,4% moglo bi to da radi, a 60,8% ispitanika to nikada ne bi radilo. Da bi zauzeli zgrade ili fabrike, odgovorilo je 1,2% ispitanih, moglo bi to da radi 10,2% ispitanika, a 76,4% to nikada ne bi radilo. Dakle, iz tabele možemo videti da je najveći procenat onih koji su odgovorili da bi potpisali peticiju (21,1%), a najmanji je procenat onih koji bi zauzeli zgrade ili fabrike (1,2%).

Rezultate faktorske analize predstavljamo u tabelama od 3.2 do 3.4.

Relijabilnost skale kojom merimo politički aktivizam testirali smo faktorskom analizom. Ekstrakcijom smo dobili samo jednu komponentu na svim uzorcima, a opterećenja svih parametara srazmerno su visoka. Na visok stepen relijabilnosti ukazuju KMO test i Cronbach'Alfa koeficijent.

	Inicijal	Ekstrakcija
Potpisati peticiju	1.000	.494
Pridružiti se bojkotima	1.000	.734
Učestvovati u zakonskim demonstracijama	1.000	.730
Pridružiti se neslužbenim štrajkovima	1.000	.609
Zauzeti zgrade ili fabrike	1.000	.371

Tabela 3.2 Inicijalna ekstrakcija parametara

Kako pokazuju rezultati u Tabeli 3.2, prosečan komunalitet za sve varijable iznosi 0,58. Dakle, manji je od 0,6 i time ne ispunjava Kajzerov kriterijum.

Komponente	Inicijalne ejgen vrednosti			Ekstrahovane ejgen vrednosti		
	Ukupno	Varijanse %	Kumulativ %	Ukupno	Varijanse %	Kumulativ %
1	2.937	58.736	58.736	2.937	58.736	58.736

Tabela 3.3 Komponente i procenat objašnjene varijanse

Analizom smo identifikovali samo jednu komponentu, te smo na osnovu ovih pet parametara formirali skalu političkog aktivizma.

Potpisati peticiju	.703
Pridružiti se bojkotima	.857
Učestvovati u zakonskim demonstracijama	.854
Pridružiti se neslužbenim štrajkovima	.780
Zauzeti zgrade ili fabrike	.609

Tabela 3.4 Faktorska opterećenja

Vrednosti KMO testa i Cronbacch's Alpha koeficijenta ukazuju na visok stepen relijabilnosti skale za ukupan uzorak. Vrednosti komunaliteta za sve pojedinačne faktore posle ekstrakcije nisu veće od 0,7 samo kod jednog faktora. Prosečan komunalitet za sve faktore iznosi: $3,803/5 = 0,76$, prema tome, veći je od 0,6, što znači da je ispunjen Kajzerov kriterijum.

4. Odnos personalizovane religioznosti i političkog aktivizma

Najviše vrednosti personalizovane religioznosti primećujemo kod onih građana koji bi potpisali peticiju, a najniže kod onih koji to nikada ne bi radili.

		N	AS	SD	F-test
Personalizovana religioznost	Radio/radila bih to	264	.013	1.029	F(2,1199) = .422, p > 0.1
	Mogao/mogla bih to da radim	604	.004	.970	
	Nikada ne bih to radio/radila	334	-.051	1.038	

Tabela 4.1 Srednje vrednosti personalizovane religioznosti i potpisati peticiju

U pogledu parametra – pridružiti se bojkotima, najviše vrednosti personalizovane religioznosti uočavamo kod onih ispitanika koji bi mogli to da rade, a najniže kod onih koji bi to radili.

		N	AS	SD	F-test
Religijsko verovanje	Radio/radila bih to	130	.122	1.007	F(2,1115) = 4.213, p < 0.1
	Mogao/mogla bih to da radim	487	-.110	.968	
	Nikada ne bih to radio/ radila	502	.038	1.011	

Tabela 4.2 Srednje vrednosti personalizovane religioznosti i pridruživanja bojkotima

Kada je u pitanju oblik političkog aktivizma – učestvovati u zakonskim demonstracijama, najviše vrednosti personalizovane religioznosti uočavamo kod onih ispitanika koji bi mogli da učestvuju u zakonskim demonstracijama, a najniže kod onih koji bi to radili.

Dimenzije religioznosti		N	AS	SD	F-test
Persona- lizovana religioznost	Radio/radila bih to	161	-.059	1.112	F(2,1193) = .260, p > 0.1
	Mogao/ mogla bih to da radim	516	.005	.948	
	Nikada ne bih to radio/ radila	520	-.012	1.009	

Tabela 4.3 Srednje vrednosti personalizovane religioznosti i učestvovati u zakonskim demonstracijama

Najviše vrednosti personalizovane religioznosti uočavamo kod onih ispitanika koji bi se pridružili neslužbenim štrajkovima, a najniže kod onih koji nikada to ne bi radili.

		N	AS	SD	F-test
Persona- lizovana religioznost	Radio/radila bih to	54	.047	.872	F(2,1139) = .309, p > 0.1
	Mogao/ mogla bih to da radim	281	.020	.928	
	Nikada ne bih to radio/ radila	808	-.024	1.029	

Tabela 4.4 Srednje vrednosti personalizovane religioznosti i pridruživanja neslužbenim štrajkovima

Najviše vrednosti personalizovane religioznosti uočavamo kod ispitanika koji bi zauzeli zgrade ili fabrike, a najniže kod onih koji to ne bi radili nikada.

		N	AS	SD	F-test
Persona- lizovana religioznost	Radio/radila bih to	15	.1425	.905	F(2,1131) = .595, p > 0.1
	Mogao/ mogla bih to da radim	129	.056	.979	
	Nikada ne bih to radio/ radila	990	-.027	1.007	

Tabela 4.5 Srednje vrednosti personalizovane religioznosti i zauzimanja zgrade ili fabrike

	Model 1	Model 2
Intercept	.699**	.161
Muški	-.212**	-.254**
Starost	-.004*	-.003
Obrazovanje	-.118**	-.089**
Prihod	-.049 [†]	-.077**
Selo	.078	.058
Pravoslavci		.736**
Katolici		.484**
Muslimani		1.266**
Protestanti		.445*
R ²	.038	.151

Tabela 4.6 Prediktori personalizovane religioznosti

Kao što iz Tabele 4.6 možemo videti, muškarci su negativan, ali statistički značajan prediktor personalizovane religioznosti. Žene su, dakle, na višem nivou u pogledu personalizovane religioznosti u odnosu na muškarce. Kako ističu neki autori (npr. Anić, 2003), žene su više vezane za duhovne vrednosti i religija je više u skladu sa suštinskom prirodom žena, nego muškaraca. Ovo bismo mogli objasniti i samim društvenim uslovima koji utiču na to da su žene zbog nezaposlenosti više u društvenoj izolaciji od muškaraca i da teže to religioznošću da nadomeste. Starost je stabilan, statistički značajan prediktor, ali je negativan prediktor personalizovane religioznosti. Dakle, mladi više veruju, u pogledu personalizovane religioznosti, u odnosu na stare. Ovo objašnjavamo društvenim uslovima koji su od presudnog značaja za formiranje pogleda na svet. Društveni faktori koji prate proces modernizacije doveli su do toga da se stepen klasične religioznosti smanji, a da su pojedinci sve više izloženi uticajima profanog društva. Budući da smo personalizovanu religioznost odredili kao netradicionalnu, neklasičnu religioznost, tj. kao svetovnu religioznost, razumljivo je da je ovaj tip religioznosti na višem nivou kod mladih u odnosu na stare generacije. Obrazovanje je negativan, ali statistički značajan prediktor personalizovane religioznosti. Što je viši stepen obrazovanja, to je niži stepen personalizovane religioznosti. Ovo objašnjavamo time što je obrazovanje jedan od faktora individualizacije kao proizvoda ukupnog ekonomskog razvoja,

urbanizacije i sekularnog obrazovanja. Prihod je negativan i statistički značajan prediktor personalizovane religioznosti. Dakle, vrednosti personalizovane religioznosti su niže što su veći prihodi. Ovo je u skladu sa poznatim Inglehartovim stavom da povećanje socijalne i ekonomske sigurnosti u postmodernom društvu udaljava ljude od religije (Inglehart, 1997). Selo je pozitivan prediktor i nije statistički značajan. Priroda društvenih odnosa u selu je kompatibilna sa religioznošću uopšte. To što nije statistički značajan prediktor samo govori o tome da je u selu, kao čuvaru tradicije, dominantna klasična religioznost. U pogledu verskih konfesija, treba reći da su sve one pozitivan i statistički značajan prediktor. Vrednost beta regresionog koeficijenta personalizovane religioznosti najviša je kod muslimana, a najniža kod protestanata. Ovo objašnjavamo globalnim trendovima u religioznosti koji su uticali na povišen stepen religioznosti pripadnika islamske veroispovedi i u Srbiji.

Kako bismo preciznije testirali hipotezu o odnosu personalizovane religioznosti i političkog aktivizma, formirali smo regresione modele (Model 1 – interesovanje za politiku; Model 2 – politički aktivizam; Model 3 – izborna participacija).

U Tabeli 4.7 predstavljen je regresioni model personalizovane religioznosti.

	Model 1	Model 2	Model 3
Intercept	.197	.231	.144
Muški	-.274*	-.265*	-.243*
Starost	-.003	-.004+	-.003+
Obrazovanje	-.087**	-.110**	-.089**
Prihod	-.084**	-.070**	-.086**
Selo	.047	.050	.043
Pravoslavci	.736*	.754*	.727*
Katolici	.460*	.555*	.492*
Muslimani	1.330*	1.013**	1.276*
Protestanti	.452+	.272	.663**
Interesovanje za politiku	.034		
Politički aktivizam		.017	
Izborna participacija			.085
R ²	.152	.151	.150

Tabela 4.7 Personalizovana religioznost kao prediktor političkog aktivizma

Kao što smo već istakli, jedino visok stepen političke participacije na svim nivoima tvori ambijent zvani građanska politička kultura. Građanska politička kultura je baza stabilne demokratije. Ali da bi o građanskoj političkoj kulturi bilo reči, uloga građana u demokratiji mora biti aktivna. Ta aktivna politička participacija građana podrazumeva čitav niz aktivnosti koje prevazilaze interesovanje za politiku i glasanje. Stoga su, pored političkog aktivizma, u regresioni model uključeni interesovanje za politiku i izborna participacija. Kao što primećujemo iz Tabele 4.7, personalizovana religioznost je pozitivan prediktor bez statističke značajnosti u svim ponuđenim modelima političke participacije. Najviše vrednosti personalizovane religioznosti uočavamo u modelu izborne participacije, a najniže u modelu političkog aktivizma. Ovaj nalaz umnogome upućuje o prirodi demokratije i ulozi građana u demokratiji. S obzirom na vrednost izborne participacije, jasno je da se uloga građana u Srbiji svodi na glasanje.

5. Zaključak

Dva ključna koncept kojima se rad bavio jesu personalizovana religioznost i politički aktivizam. Trebalo je ispitati u kakvom su odnosu personalizovana religioznost i politički aktivizam kod građana Srbije, što je bio i cilj istraživanja. Personalizovanu religioznost smo merili na osnovu verovanja u ličnog boga, duha ili životnu silu, te na osnovu tvrdnje da se veza sa božanskim uspostavlja na sopstveni način, kroz zainteresovanost za sveto/natprirodno, ali i nalaženje utehe u veri, kao i na osnovu toga da li se ispitanici mole i/ili meditiraju. Politički aktivizam smo operacionalno sagledavali kroz sledeće varijable: potpisati peticiju, pridružiti se bojkotima, učestvovati u zakonskim demonstracijama, pridružiti se neslužbenim štrajkovima i zauzeti zgrade ili fabrike. Kako rezultati našeg istraživanja pokazuju, najviše je onih koji bi potpisali peticiju, a najmanje onih koji bi zauzeli zgrade ili fabrike. Dakle, uočava se nizak stepen političkog aktivizma kod građana Srbije. Regresioni modeli nam pokazuju da je personalizovana religioznost pozitivan prediktor političkog aktivizma, ali ne i statistički značajan. Ovaj nalaz nas upućuje na zaključak da postoji slaba veza između duhovnosti i političkog akti-

vizma, čime je naša hipoteza potvrđena. Upravo lična nesigurnost vodi u duhovnost. Da bi postojala jaka veza duhovnosti i političkog aktivizma, pa i političke participacije uopšte, potreban je visok nivo poverenja i važnosti društvenih normi. Nizak nivo socijalnog poverenja vodi duhovnosti, ali i potrebama za jakom vlašću.

Takođe, ukoliko smo utvrdili da viši stepen personalizovane religioznosti vodi nižem nivou političkog aktivizma, a pri tome znamo da je religioznost internalizovana osobina ličnosti, možemo očekivati da bi povećanje nivoa religioznosti vodilo jačanju nekog tipa autoritarne političke kulture. No, iako su neka istraživanja u zemljama u okruženju pokazala da se povišena autoritarnost tumači i kao kulturno zasnovana na patrijarhalnoj porodici, koja je u uskoj vezi sa religijom, moguće da je ova predikcija preslobodna.

Literatura

- Almond, G., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Anić, R. J. (2003). *Više od zadanoga. Žene u crkvi u Hrvatskoj u 20. Stoljeću*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- Berger, P. L. (2001). Reflections on the sociology of religion today. *Sociology of religion*, 62, 443–454.
- Bešić, M. (2008). *Metodologija političkih nauka sa statistikom*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup: komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Brehm, J. & Rahn, W. (1997). Individual level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Sciences*, 41 (3), 999–1023.
- EVS (European Value Study) <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>
- Golubović, Z. (1973). *Čovek i njegov svet: u antropološkoj perspektivi*. Beograd: Prosveta.
- Đukanović, B. & Bešić, M. (2000). *Bogovi i ljudi. Religioznost u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jukić, J. (1990). *Budućnost religije*. Split: Matica hrvatska.
- Kase, M. & Barnes, H. S. (1979). The future of political protest in western democracies in: *Political action: mass participation in five western democracies*. Beverly Hills, Calif: Sage publications.
- Newton, K. (1999). Social and political trust in established democracies. In: P. Norris, (ed.), *Critical citizens Global support for democratic governance*. New York: Oxford university press.
- Turner B. (1991). *Religion and social theory*. London: Sage.
- Holmberg, S. (1999). Down and down we go: political trust in Sweden. In: Pippa Norris, (ed.), *Critical citizens Global support for democratic governance*. New York: Oxford university press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago press.
- Cvitković, I. (1996). *Sociologija religije*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta.

PERSONALIZED RELIGIOSITY AND POLITICAL ACTIVISM AMONG SERBIAN CITIZENS

ABSTRACT: This paper uses the data collected by the empirical research of personalized religiosity and political activism, as well as the secondary data analysis of European Value Study - EVS. Personalized religiosity is defined through the following aspects: the belief in a divine being / spirit / life force; inner spirituality; interest in the sacred / supernatural; finding solace in faith; prayer and / or meditation. In operational terms, political activism consists of five variables: sign petitions and join boycotts, participate in legal demonstrations, join unofficial strikes, occupy business facilities or factories. The aim of the paper is to investigate the relationship between a so-called personalized. secular religiosity and political activism as a form of political participation among Serbian citizens. Using regression analysis, we found that personalized religiosity is a positive but not statistically significant predictor of political activism.

KEY WORDS: *religiosity, personalized religiosity, political participation, political activism, citizens, Serbia*

Željko Mirkov^{1*}

UDC 343.102(497.11)

Pregledni rad

Priljubljen: 16. 05. 2020.

Prihvaćen: 16. 11. 2020.

KRIVIČNOPROCESNA NAČELA U FUNKCIJI SASLUŠANJA OKRIVLJENOG KAO DOKAZNE RADNJE

*Si satis accusare foret, quis criminis expers.
Svako bi bio krivac kada zločin ne bi trebalo dokazivati.*

APSTRAKT: Iako u teoriji krivičnog postupka procesna načela nisu određena na jedinstven način, ona se, najopštije rečeno, mogu odrediti kao pravna pravila ili rukovodeće ideje na kojima se zasniva krivični postupak. Kao takva, načela krivičnog procesnog prava odnose se na procesne subjekte i procesne radnje.

Dokazne radnje, kao jedna vrsta procesnih radnji, služe razjašnjenju krivičnopravne stvari koja je predmet krivičnog postupka. Zakonik o krivičnom postupku² predviđa više dokaznih radnji, a jedna od njih je saslušanje okrivljenog.

Saslušanje okrivljenog, kojim se pribavlja njegov iskaz, poklanja se velika pažnja zato što je to jedno od najvažnijih dokaznih sredstava, a sam tok dokazivanja najvažnije je i ključno pitanje krivičnog postupka. Stoga ćemo u radu dati prikaz krivičnoprocesnih načela koja se odnose na ovu dokaznu radnju, polazeći od načela zakonitosti kao osnovnog načela, preko načela usmenosti, javnosti, neposrednosti i kontradiktornosti (raspravnosti).

^{1*} Doktor pravnih nauka, Osnovno javno tužilaštvo u Kikindi.
Email: zeljko.mirkov@yahoo.com.

² Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/19. U daljem tekstu: ZKP.

KLJUČNE REČI: saslušanje okrivljenog, krivični postupak, procesna načela.

1. Uvod

Posmatrajući pravni status okrivljenog u krivičnom postupku, njegov iskaz ima dvostruku funkciju: sa jedne strane je dokazno sredstvo, a sa druge sredstvo odbrane okrivljenog od optužbe za koju se tereti. Iskazu okrivljenog se poklanja velika pažnja zato što je to jedno od najvažnijih dokaznih sredstava, a sam tok dokazivanja je najvažnije i ključno pitanje krivičnog postupka, čiji je osnovni cilj rasvetljenje i rešenje krivične stvari.

To kako će okrivljeni ostvarivati svoja prava i obaveze i kakav će uopšte biti njegov procesni položaj, zavisi od karaktera pravnog sistema, stepena njegove humanosti i demokratičnosti jednog društva, što svakako opredeljuje i tip krivičnog postupka, a on se kroz istorijske periode menjao u pravcu punog poštovanja njega kao ličnosti i subjekta u krivičnom postupku. Krivičnoprocesna načela su se javljala kao proizvod ovih okolnosti i uticala su na oformljenje ambijenta u kojem se odvijao krivični postupak, tj. na osnovne krivičnoprocesne pojmove – procesne subjekte i procesne radnje i tip krivičnog postupka.

U daljem toku rada, najpre ćemo ukazati na neke definicije pojma načela krivičnog postupka. Nakon toga, izložićemo krivičnoprocesna načela koja su u vezi sa saslušanjem okrivljenog, tj. pribavljenjem iskaza okrivljenog i ocenom njegove verodostojnosti. Radi se o načelima zakonitosti, usmenosti, javnosti, neposrednosti i kontradiktornosti (raspravnosti). Pored teorijske obrade načela, biće izložena i njihova konkretizacija u pojedinim normama važećeg ZKP-a.

2. Pojam krivičnoprocesnih načela

Učenje o procesnim načelima pojavilo se u Nemačkoj sredinom XVIII veka u vezi sa izdvajanjem nekih karakteristika inkvizicionog postupka za čijim se ukidanjem tada težilo i nekih karakteristika engleskog akuzatornog postupka sa kojim se inkvizicioni postupak počeo upore-

đivati. Zato se veliki broj načela sreće u kontrarnim parovima (npr. javnost – tajnost, dispozitivnost – oficijelnost itd.). Proučavanje procesnih načela se kasnije proširilo u mnogim evropskim zemljama, ali mu se ne pridaje ista važnost (Zlatarić, Damaška, 1966: 169).

U nauci uopšte, pod principom, odnosno načelom podrazumeva se osnovni pojam iz koga se može izvesti celokupna teorija ili filozofski sistem (Чејовић, 2008: 23).

U teoriji krivičnog procesnog prava postoji više različitih definicija načela krivičnog postupka (krivičnoprocesni principi ili krivičnoprocesne maksime), što ukazuje da se radi o složenom pojmu.

U važećem ZKP-u je među osnovnim odredbama navedeno više načela, ali nije data definicija načela kao opšteg pojma. Tako i pojedini autori u teoriji krivičnog procesnog prava uopšte ne definišu ovaj genu-sni pojam, već prilikom obrade teme definišu samo sadržinu konkretnih načela.³

Navešćemo neke od definicija krivičnoprocesnih načela.

Prema jednoj, načela predstavljaju pravila dalekosežnog principijelnog značaja za čitav krivični postupak, na kojima se zasniva uređenje tog postupka, koja njime dominiraju i daju mu njegova najkarakterističnija klasna i politička obeležja (Bayer, 1950: 91).

U teoriji se govori i o načelima kao opštim pravilima koja vladaju procesnim radnjama i procesnim subjektima radi ostvarenja ciljeva krivičnog postupka (Vasiljević, 1971: 61).

Neki autori ističu da načela predstavljaju procesna pravila vezana za vrhunske procesne pojmove ili bića (procesne subjekte i procesne radnje), koja određuju karakter (tip) krivičnog postupka, tako da procesna organizacija zasnovana na jednom načelu (npr. istražnom) daje jedan tip krivičnog postupka (istražni ili inkvizitorski), dok ona koja je zasnovana na drugom, suprotnom načelu (npr. optužnom), daje potpuno drugi tip krivičnog postupka (optužni ili akuzatorski) (Grubač, 1995: 72).

Načela se određuju i kao bazična pravila koja se odnose na osnovne krivičnoprocesne pojmove, odnosno subjekte krivičnog postupka, njihove osnovne procesne funkcije, položaj u krivičnom postupku i radnje koje spadaju u njihovu nadležnost ili njihova ovlašćenja (Шкулић, 2014: 92).

³ Na primer: Доленц, 1933: 31–32.

Iz definicije krivičnoprocesnog načela kao sredstva koje je po svojoj prirodi, dejstvu i obimu pogodno za postizanje određenog cilja u krivičnom postupku, proističe i njihov značaj (Јекић, 2014: 203).

Kao što ne postoji saglasnost u pogledu njihove definicije, autori različito pristupaju i prilikom njihovog proučavanja. Pojedini autori polaze od okolnosti da se osnovni principi odnose na procesne subjekte ili na procesne radnje i ne treba ih izlagati na jednom mestu, već tamo gde se proučavaju ti procesni subjekti i radnje.⁴ Drugo stanovište polazi od toga da se osnovni principi odnose na krivično procesno pravo, odnosno krivični postupak u celini i kao takvi treba da se izlože na jednom mestu⁵, bez obzira što se neka načela odnose na određene stadijume postupka, odnosno na procesne subjekte ili procesne radnje (Stanojević, Ignjatović, 2007: 46).

3. Načelo zakonitosti

Kao jedno od osnovnih krivičnopravnih načela uopšte, načelo zakonitosti je merodavno i za utvrđivanje fizionomije najvećeg dela instituta krivičnoprocesnog prava (Павловић, 2010: 215).⁶ Načelo zakonitosti proističe već iz prvog člana ZKP-a: Zakonik utvrđuje pravila čiji je cilj da niko nevin ne bude osuđen, a da se učiniocu krivičnog dela izrekne krivična sankcija pod uslovima koje propisuje krivični zakon, na osnovu *zakonito* i *pravično* sprovedenog postupka. Njegov smisao u granicama krivičnoprocesnog prava ogleda se u tome što svojim prisustvom daje pravni karakter krivičnom postupku i njegovim institutima (Dimitrijević, 1972: 39).

U našoj procesnoj literaturi načelo zakonitosti kao posebno izdvojen princip ističe jedino Dimitrijević (1972: 39). O postojanju ovog

⁴ Ovakav stav zastupa, na primer, Vasiljević sa obrazloženjem da se na ovaj način bolje ističe veza načela sa pojedinim procesnim institutima (1971: 61).

⁵ Na primer: Бејатовић, 2014: 85–118; Bayer, 1988: 155–216.

⁶ Ovo načelo predstavlja osnovno načelo ne samo krivičnog, već i prekršajnog postupka i moraju ga se pridržavati svi organi koji učestvuju u postupku (Šetka, Jovičić, 2018: 118).

načela može se zaključiti i kod Vasiljevića (1971: 255) u okviru izlaganja o načelu poštenja učesnika u postupku i suzbijanju zloupotrebe procesnih prava, gde se navodi da pored toga što *vršenje procesnih aktivnosti treba da bude formalno saglasno zakonu* (italik Ž. M.), treba i suštinski da bude bez zloupotreba (načelo lojalnosti i poštenja učesnika u postupku). O načelu zakonitosti govori i Grubač (2006: 213) u okviru načela lojalnosti i poštenja učesnika postupka i suzbijanja njihovih procesnih zloupotreba, navodeći da stranke i ostali učesnici u postupku moraju da *vrše procesne radnje saglasno Zakoniku* i sa ciljem koji je njime određen.

U svetlu ovog načela, organ postupka, koji u različitim fazama krivičnog postupka vrši saslušanje okrivljenog, mora se pridržavati pravila ZKP-a koja se tiču izvođenja ove dokazne radnje (čl. 85–89 ZKP-a). Pored toga, organ postupka mora voditi računa i o drugim odredbama koje su načelnog karaktera, kao što je, na primer, odredba o zabrani mučenja, nečovečnog postupanja i iznude (čl. 9 ZKP-a) ili odredba o jeziku i pismu u postupku (čl. 11 ZKP-a), kako bi rezultat saslušanja okrivljenog bio slobodan izraz njegove volje koji može biti korišćen kao dokaz u krivičnom postupku.

4. Načelo usmenosti

Načelo usmenosti se tiče načina preduzimanja procesnih radnji. Ovo načelo postoji kada stranke svoje izjave i predloge usmeno daju sudu, dokazna građa se usmeno izlaže pred sudom i strankama se pruža mogućnost da se o njoj usmeno izjasne (Vasiljević, 1971: 237). Presuda se može zasnovati samo na procesnoj građi koja je pred sudom izvedena u usmenoj formi. Antipod ovom načelu je princip pismenosti, prema kojem se dokazna građa za donošenje presude crpi iz spisa.⁷

Načelo usmenosti je zastupljeno u našem krivičnom procesnom pravu u svim fazama krivičnog postupka, iako kao takvo nije izričito određeno u nekoj od odredaba. Sa stanovišta naše teme, značajno je napomenuti da načelo usmenosti u pogledu davanja iskaza okrivljenog proizlazi iz nekoliko odredaba ZKP-a. Na primer, predviđeno je da se

⁷ Načelo pismenosti u krivičnom postupku zasniva se na rimskoj maksimi – *Quod non est in actis, non est in mundo*. (Što nije u spisima, ne postoji.)

okrivljeni saslušava *usmeno* (čl. 86 st. 1 ZKP-a), kako tokom predistražnog postupka i istrage, tako i na glavnom pretresu. Pred toga okrivljenom mora biti omogućeno da se u neometanom *izlaganju* izjasni o svim okolnostima koje ga terete ili mu idu u korist (čl. 86 st. 2 ZKP-a), a i završne reči na kraju glavnog pretresa iznose se usmeno (čl. 412 st. 1 ZKP-a). Na kraju, ukazaćemo i na odredbu prema kojoj se okrivljenom koji se ispituje može dozvoliti da sam *kazuje* odgovore u zapisnik (čl. 232 st. 4 ZKP-a).

Određena odstupanja od navedenih pravila moguća su ukoliko okrivljeni ima neke fizičke nedostatke. Ako je okrivljeni gluv, postavljaće mu se pitanja pismeno, a ako je nem, pozvaće se da pismeno odgovara. Ako se saslušanje ne može obaviti na ovaj način, pozvaće se kao tumač lice koje se sa okrivljenim može sporazumeti. Kako tumač u ovom slučaju ima dužnost da verno prenese pitanja koja se okrivljenom upućuju i izjave koje on bude davao, načelo usmenosti i dalje postoji.

Ovo načelo omogućuje lakše i bolje sprovođenje drugih procesnih principa, naročito neposrednosti, kontradiktornosti, javnosti i istraživanja materijalne istine, iako bi se neka od tih načela mogla ostvariti i u pismenom postupku (Grubač, 2006: 204).

5. Načelo javnosti

Načelo javnosti spada u principe koji se tiču forme vođenja krivičnog postupka. Načelo javnosti podrazumeva pravo građana (ne samo stranaka, već i drugih za ishod postupka nezainteresovanih lica) da neposredno prisustvuju preduzimanju procesnih radnji i da o preduzetim radnjama budu obavешteni putem sredstava javnog informisanja (Grubač, 2006: 204).

Za našu temu interesantno je načelo javnosti u užem smislu⁸ koje podrazumeva *stranačku javnost*, tj. pravo stranaka i njihovih zastupnika i pomagača da prisustvuju radnjama u postupku (Vasiljević, 1971: 237). Ovako posmatrano načelo javnosti važno je za uspešno planiranje i realizaciju odbrane okrivljenog.

⁸ Javnost u širem smislu ili opšta javnost podrazumeva pravo prisustvovanja procesnim radnjama licima koja nisu procesno zainteresovana za tok postupka (publika).

Danas se, umesto načela materijalne istine, vrhovnim načelom krivičnog postupka sve više smatra načelo pravičnog postupka, čiji je jedan od konstitutivnih elemenata upravo pravo stranaka da prisustvuju dokaznim radnjama i da budu saslušane (Đurđević, 2006: 68, 70).

Načelo javnosti nije izričito proklamovano ni u jednoj zakonskoj odredbi, već proističe iz normi koje se odnose na različite faze postupka. Ukazaćemo na neke.

Prisustvo branioca, kao oblik javnosti u užem smislu, predviđeno je već tokom predistražnog postupka. Naime, da bi iskaz okrivljenog koji je saslušan od strane policije imao procesnu vrednost, kao jedan od uslova traži se i prisustvo branioca kao stručnog pomagača okrivljenog (čl. 289 st. 4 ZKP-a). Dalje, javni tužilac je u obavezi da osumnjičenom i njegovom braniocu uputi poziv o vremenu i mestu ispitivanja svedoka ili veštaka (čl. 300 st. 1 ZKP-a). Pored toga, osumnjičeni i branilac mogu prisustvovati i uviđaju (čl. 300 st. 3 ZKP-a). Ukoliko osumnjičeni i branilac nisu uredno obavješteni o preduzimanju dokazne radnje, javni tužilac ne može nastaviti sa njenim izvođenjem dok ne pribavi saglasnost sudije za prethodni postupak. Ukoliko su poziv odnosno obavještenje uredno dostavljeni braniocu i osumnjičenom, a oni nisu pristuni, dokazna radnja se može preduzeti u njihovom odsustvu. Samo prisustvo ovih lica dokaznim radnjama ne bi imalo mnogo smisla ukoliko im se ne bi garantovalo pravo da aktivno učestvuju u izvođenju dokazne radnje. Stoga, branilac i osumnjičeni mogu predložiti javnom tužiocu da radi razjašnjenja stvari postavi određena pitanja svedoku ili veštaku, a po dozvoli javnog tužioca mogu postavljati pitanja i neposredno. Takođe, imaju pravo i da zahtevaju da se u zapisnik unesu i njihove primedbe u pogledu preduzimanja pojedinih radnji, a mogu i predlagati prikupljanje pojedinih dokaza.

Prisustvo okrivljenog na glavnom pretresu po pravilu je neophodna procesna pretpostavka. Suđenje u odsustvu okrivljenog izuzetak je do kojeg dolazi samo kada postoje naročito opravdani razlozi da mu se sudi iako je odsutan, pod uslovom da je u bekstvu ili nije dostupan državnim organima (čl. 381 st. 1 ZKP-a). U toj situaciji nastupa jedan od slučajeva obavezne odbrane okrivljenog, pa mu se postavlja branilac po službenoj dužnosti koji će zastupati interese okrivljenog. U skraćenom postupku takođe postoji mogućnost da se glavni pretres održi bez

prisustva okrivljenog: ako optuženi kome se sudi za krivično delo za koje je kao glavna kazna propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine ne dođe na glavni pretres, iako je uredno pozvan, sudija može odlučiti, nakon uzimanja izjave od tužioca, da se glavni pretres održi u odsustvu optuženog pod uslovom da njegovo prisustvo nije nužno i da je pre toga bio saslušan (čl. 507 st. 2 ZKP-a).

Okrivljeni koji prisustvuje glavnom pretresu može biti udaljen iz sudnice tokom preduzimanja određene dokazne radnje ukoliko narušava red (čl. 371 ZKP-a). Pre završetka dokaznog postupka, predsednik veća će obavestiti optuženog o toku dokaznog postupka za vreme dok je bio udaljen iz sudnice, upoznati ga sa iskazima prethodno saslušanih saoptuženih, odnosno omogućiti mu da pročita zapisnike o tim iskazima ako to optuženi želi i pozvati ga da se izjasni o optužbi, ako to nije ranije već učinio. Ako i tada nastavi sa narušavanjem reda, veće ga može ponovo udaljiti iz sudnice bez prava da prisustvuje glavnom pretresu do njegovog završetka. U slučajevima kada okrivljeni bude udaljen iz sudnice, a nema izabranog branioca, veće će mu postaviti branioca po službenoj dužnosti.

Pored načela javnosti u širem smislu, koje je ustavno načelo i predstavlja vid spoljašnje kontrole pravosudne funkcije, stranačka javnost u užem smislu značajna je jer omogućava postizanje cilja krivičnog postupka.

6. Načelo neposrednosti

I načelo neposrednosti spada u princip koji se tiče načina izvođenja krivičnoprocesnih radnji. Ono označava da između izvora saznanja i krivičnog suda nema posrednika i da sud odlučuje prvenstveno na osnovu onoga što u pogledu činjenica sam utvrdi (Simić-Jekić, 1983: 148). Neposrednost je izražena u dodiru suda sa krivičnoprocesnim strankama i ličnim izvorima dokaza, kao i sa izvornim materijalnim dokaznim sredstvima (Dimitrijević, 1972: 51).

Princip neposrednosti izričito je određen odredbom čl. 419 st. 1 ZKP-a, u kojoj je navedeno da sud zasniva presudu samo na dokazima koji su izvedeni na glavnom pretresu, a proističe i iz drugih procesnih

pravila. Jedno od njih koje se tiče pribavljanja iskaza okrivljenog jeste načelno pravilo da se okrivljenom sudi uvek u njegovom prisustvu (čl. 13 st. 1 ZKP-a), osim u izuzetnim slučajevima koje predviđa ZKP. Obaveza suđenja u prisustvu važan je činilac u utvrđivanju vinosti i odabiru krivičnih sankcija. I optuženi koji se ne bi branio, već držao pasivno, pruža samim prisustvom svoje ličnosti koristan materijal za pravilnu ocenu situacije i donošenje pravilne presude (Vasiljević, 1971: 251). Sa druge strane, prisustvo okrivljenog koji je spreman da pruži svoju odbranu i preuzima sve druge radnje koje mu zakon dozvoljava (ispituje svedoke i veštake, iznosi primedbe na njihove iskaze, suočava se sa optuženima i svedocima i dr.) u punoj meri olakšava sudiji da pravilno oceni svaki dokaz i pravilno utvrdi činjenično stanje.

Korist načela neposrednosti ogleđa se u tome što posredna ocena dokaza omogućuje samo logičku ocenu dokaza (ocenu dokaza po logičnoj vrednosti njihovog sadržaja), a isključuje mogućnost psihološke ocene uverljivosti dokaza, koja je neophodno potrebna kod svih dokaza koji se sastoje u iskazivanju osoba (Bayer, 1950: 134). Tako ovo načelo omogućava sagledavanje psihički doživljenog i svestrano ispitivanje činjenica i okolnosti (Dimitrijević, 1972: 51).

7. Načelo kontradiktornosti (raspravnosti)

Prema nekim autorima, načelo kontradiktornosti spada u principe koji se odnose na stranke. Drugi autori mesto načelu kontradiktornosti nalaze među principima koji se tiču načina vođenja krivičnog postupka (Шкулић, 2014: 74), odnosno načelima koja se neposredno odnose na sam krivični postupak (Simić-Jekić, 1983: 184).

Njegova suština je u tome da tokom krivičnog postupka stranke (tužilac i okrivljeni) imaju mogućnost da iznesu svoje argumente, a isto tako da se izjasne i o onome što kaže suprotna stranka (Simić-Jekić, 1983: 148). Svoje utemeljenje ovo načelo nalazi u pravilu rimskog prava – *audiatur et altera pars* (neka se čuje i druga strana).

ZKP nije izričito predvideo ovo načelo, ali ono proizlazi iz više odredaba koje se odnose na različite faze krivičnog postupka. Načelo neposrednosti najviše dolazi do izražaja na glavnom pretresu, ali se

ostvaruje i tokom istrage. Doduše, ovo načelo tu deluje u ograničenom obimu, jer okrivljenom, pa i njegovom braniocu, pod određenim uslovima može biti uskraćeno da prisustvuju dokaznoj radnji.⁹ U toku istrage, prilikom ispitivanja svedoka, osumnjičeni i njegov branilac mogu predložiti javnom tužiocu da mu radi razjašnjenja stvari postavi određena pitanja, a okrivljeni može da traži da se u zapisnik unesu i njegove primedbe na iskaz svedoka.

Kontradiktornost podrazumeva davanje prilike strankama da iznose svoja mišljenja i izjašnjavaju se o navodima suprotne stranke. Ona je obezbeđena i kada stranke tu mogućnost nisu iskoristile. Tako se, na primer, smatra da je ispunjen ovaj uslov u pogledu prethodnog saslušanja okrivljenog i onda kada je pozvan da dâ iskaz, a on odluči da se brani ćutanjem (Бркић, 2014:79).

Takvom svojom sadržinom ovo načelo umnogome doprinosi utvrđivanju istine u krivičnom postupku, odnosno doprinosi svestranom, potpunom i zakonitom ostvarivanju krivičnoprocesnog zadatka (Бејатовић, 2014: 111).

8. Završne napomene

Dokazivanje je ključno pitanje krivičnog postupka, a jedna od najznačajnijih dokaznih radnji u krivičnom postupku predstavlja saslušanje okrivljenog. Doprinos ovog dokaznog sredstva pravilnom utvrđivanju činjeničnog stanja u krivičnom postupku, a posebno priznanja kao najpoželjnijeg dokaznog sredstva, uočen je odavno, pa je okrivljeni u jednoj od etapa razvoja krivičnog procesnog prava čak bio podvrgavan torturi ne bi li priznao izvršenje krivičnog dela.

Položaj okrivljenog u krivičnom postupku bio je kroz istoriju određen političkim, istorijskim i ekonomskim faktorima. Ovi faktori su

⁹ Na primer, u postupcima za krivična dela za koja je posebnim zakonom određeno da postupa javno tužilaštvo posebne nadležnosti, javni tužilac može ispitati svedoka i bez pozivanja osumnjičenog i njegovog branioca da prisustvuju ispitivanju ako oceni da njihovo prisustvo može uticati na svedoka, ali se u tom slučaju sudska odluka ne može zasnivati isključivo ili u odlučujućoj meri na tom iskazu svedoka (čl. 300 st. 2 ZKP-a).

uticali na pojavu i evoluciju načela krivičnog postupka, dok su ona oblikovala arhitektoniku postupka i ambijent u kojem su procesni subjekti vršili svoje procesne radnje. Stoga se, najopštije rečeno, načelo krivičnog postupka može definisati kao pravno pravilo ili rukovodeća ideja na kojoj se zasniva krivični postupak.

Status okrivljenog u krivičnom postupku menjao se od objekta krivičnog postupka, od kojeg se upotrebom torture mogao iznuditi iskaz, pa do savremenog krivičnog postupka koji mu omogućava zaštitu, ne samo na nacionalnom nivou, već i na nadnacionalnom. U tom smislu su, s razvojem demokratičnosti društva i shvatanja o svrsi krivičnog postupka i nužnosti poštovanja ljudskih prava, podizani standardi u pogledu položaja okrivljenog, a odredbe mnogih međunarodnih konvencija ušle su u nacionalno zakonodavstvo sa ciljem zaštite prava okrivljenog u krivičnom postupku.

Danas, kada se sve više govori o načelu pravičnog krivičnog postupka kao vrhovnom procesnom načelu, odredbe koje se odnose na saslušanje okrivljenog i procesna načela koja su u funkciji vršenja ove dokazne radnje idu u pravcu omogućavanja okrivljenom da na što kvalitetniji način, sam ili uz pomoć branioca, vrši svoju odbranu.

Načela krivičnog procesnog prava o kojima je bilo reči (zakonitosti, usmenosti, javnosti, neposrednosti i kontradiktornosti) konkretizovana su kroz odredbe ZKP-a koje, sumarno prikazano, okrivljenom pružaju mogućnost da u zakonitom i javnom krivičnom postupku bude saslušan, da bude prisutan izvođenju dokaznih radnji tokom postupka i da se neposredno izjašnjava o navodima suprotne strane.

LITERATURA

1. Bayer, V. (1950). *Teorija krivičnog postupka FNR Jugoslavije*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
2. Bayer, V. (1988). *Jugoslovensko krivično procesno pravo (Knjiga I)*, Narodne novine, Zagreb.
3. Бркић, С. (2014). *Кривично процесно право I*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
4. Бејатовић, С. (2014). *Кривично процесно право*, Службени гласник, Београд.
5. Чејовић, Б. (2008). *Принципи кривичног права*, Досије, Београд.
6. Dimitrijević, D. (1972). *Krivično procesno pravo*, Savremena administracija, Beograd.
7. Доленц, М. (1933). *Теорија судског кривичног поступка за Краљевину Југославију*, Геца Кон, Београд.
8. Đurđević, V. (2006). Načelo pravičnog postupka, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 44 (3), 67–94.
9. Grubač, M. (1995). Načela krivičnog postupka i njihova transformacija, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 33 (1–2), 71–105.
10. Грубач, М. (2006). *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik, Beograd.
11. Јекић, З. (2014). *Огледи о кривичном поступку*. Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.
12. Павловић, З. (2010). Од начела законитости до начела правности у кривичном праву, *Војно дело*, 62 (4), 210–228.
13. Simić-Jekić, Z. (1983). *Krivično procesno pravo SFRJ*, Privredna štampa, Beograd.
14. Stanojević, Ignjatović A. (2007). *Krivično procesno pravo*, Privredna akademija, Novi Sad.
15. Šetka, G., Jovičić, D. (2018). Načela krivičnog i prekršajnog postupka za postupanje policije Republike Srpske, *Civitas*, 8 (2), 111–126.
16. Шкулић, М. (2014). *Кривично процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду и Досије студио, Београд.
17. Vasiljević, T. (1971). *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd.
18. Законик о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 и 35/19.
19. Zlatarić B., Damaška M. (1966). *Rječnik krivičnog prava i postupka*, Informator, Zagreb.

KRIVIČNOPROCESNA NAČELA U FUNKCIJI SASLUŠANJA OKRIVLJENOG KAO DOKAZNE RADNJE

*Si satis accusare foret, quis criminis expers.
Svako bi bio krivac kada zločin ne bi trebalo dokazivati.*

APSTRAKT: Iako u teoriji krivičnog postupka procesna načela nisu određena na jedinstven način, ona se, najopštije rečeno, mogu odrediti kao pravna pravila ili rukovodeće ideje na kojima se zasniva krivični postupak. Kao takva, načela krivičnog procesnog prava odnose se na procesne subjekte i procesne radnje.

Dokazne radnje, kao jedna vrsta procesnih radnji, služe razjašnjenju krivičnopravne stvari koja je predmet krivičnog postupka. Zakonik o krivičnom postupku¹⁰ predviđa više dokaznih radnji, a jedna od njih je saslušanje okrivljenog.

Saslušanje okrivljenog, kojim se pribavlja njegov iskaz, poklanja se velika pažnja zato što je to jedno od najvažnijih dokaznih sredstava, a sam tok dokazivanja najvažnije je i ključno pitanje krivičnog postupka. Stoga ćemo u radu dati prikaz krivičnoprocesnih načela koja se odnose na ovu dokaznu radnju, polazeći od načela zakonitosti kao osnovnog načela, preko načela usmenosti, javnosti, neposrednosti i kontradiktornosti (raspravnosti).

KLJUČNE REČI: saslušanje okrivljenog, krivični postupak, procesna načela.

¹⁰ Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/19. U daljem tekstu: ZKP.

CRIMINAL PROCEDURE PRINCIPLES IN DEFENDANT HEARING

ABSTRACT: Although there is no uniform definition of procedural principles in criminal procedure theory, they can be defined as legal rules or guidelines on which the criminal proceedings are based. As such, the principles of criminal procedure law apply to procedural entities and procedural actions.

Evidentiary actions, as a type of procedural action, clarify the criminal case that is the subject of the criminal proceedings. The Criminal Procedure Code stipulates several evidentiary actions, one of which is the preliminary hearing of the defendant.

The defendant hearing, in which the defendant gives their testimony, is given a great deal of attention because it represents one of the most important pieces of evidence, and the course of evidence presentation is the most significant and crucial issue of the criminal proceedings. Therefore, the paper will present a review of the criminal procedure principles related to this evidentiary action, starting from the principle of legality as the main principle, followed by the principles of orality, publicity, immediacy and adversity (party control of facts and means of proof).

KEYWORDS: hearing of the defendant, criminal procedure, procedural principles.

Nevena Jolović¹
Sonja Đuričin²

UDC 336.71(497.11)
Stručni rad
Primljen: 31. 07. 2020.
Prihvaćen: 11. 09. 2020.

PROCENA STEPENA IMPLEMENTACIJE DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA U BANKARSKOM SEKTORU REPUBLIKE SRBIJE

REZIME: Integracija društvene, ekonomske i ekološke dimenzije poslovanja u svakodnevne poslovne aktivnosti organizacije osnovno je obeležje korporativne društvene odgovornosti. Koncept društveno odgovornog poslovanja na nacionalnom bankarskom tržištu pojavio se početkom novog milenijuma – prvobitno ocenjen kao riskantan i intrigantan fenomen, danas predstavlja neizostavan deo poslovne filozofije mnogih banaka u Republici Srbiji. Iz tog razloga, cilj istraživanja je u vezi sa procenom stepena implementacije društveno odgovornog poslovanja u bankarskom sektoru pomenute države. Na uzorku od nekoliko aktivnih i sistemski značajnih banaka ispitana je sklonost srpskih bankarskih entiteta odgovornom ponašanju kroz sagledavanje odgovornosti prema: zajednici, životnoj sredini, zaposlenima, investitorima, klijentima, i dobavljačima. Za potrebe istraživanja korišćene su: deskriptivna statistika, tehnika analize i sinteze, kao i analiza sadržaja dostupne nacionalne i inostrane literature, tj. dela referentnih domaćih i stranih autora iz relevantne oblasti. Rezultat istraživanja je potvrđen stav da je

¹ Istraživač-pripravnik, Institut ekonomskih nauka, Zmaj Jovina 12, Beograd, Republika Srbija; Doktorand, Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu, Segedinski put 9-11, Subotica, Republika Srbija, nevenajolovic@uns.ac.rs

² Viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Zmaj Jovina 12, Beograd, Republika Srbija, sonja.djuricin@ien.bg.ac.rs

stepen implementacije društveno odgovornog ponašanja u bankarskim institucijama koje posluju na teritoriji Republike Srbije visok, i da ima tendenciju daljeg rasta. Ovakvo poslovno ponašanje, generalno posmatrano, indirektno utiče na: korporativne performanse, odanost stejkholdera i ugled pomenutih finansijskih institucija.

KLJUČNE REČI: korporativna društvena odgovornost, bankarski sektor, Republika Srbija

1. Uvod

Društveno odgovorno poslovanje u bankarstvu podrazumeva da se poslovni rezultati banke ostvaruju na način koji je prihvatljiv u širem društvenom, ekonomskom i ekološkom kontekstu. Za mnoge savremene banke, društveno odgovorno poslovanje predstavlja integralni deo korporativne filozofije i strateški okvir za upravljanje zasnovan na negovanju dugoročnih i stabilnih odnosa sa ključnim stejkholderima. Istraživanje je inspirisano nedovoljnom proučenošću pomenute problematike u nacionalnom bankarstvu, te je pružen uvid u teorijska i empirijska gledišta koncepta društveno odgovornog poslovanja u bankarskom sektoru Republike Srbije. Fokus teorijskog dela istraživanja je na definisanju pojma i specifičnosti društveno odgovornog poslovanja, dok je empirijski deo istraživanja posvećen ispitivanju stepena orijentisanosti srpskih banaka ka ovom principu poslovanja. Cilj istraživanja jeste utvrđivanje stepena implementacije društveno odgovornog poslovanja u bankarskom sektoru Republike Srbije.

Polazište istraživanja je bankarski sektor Republike Srbije. Važno je napomenuti da istraživanje ne tretira ceo srpski bankarski sektor, koji na dan 14. 05. 2020. godine čini 26 banaka (Narodna banka Srbije, 2020, para. 1–26), već uzorak od pet aktivnih i sistemski značajnih banaka. Preciznije, analizom je obuhvaćeno pet banaka koje odlikuju: razgranata mreža filijala, dugogodišnje poslovanje i praksa zapošljavanja velikog broja ljudi. Značaj istraživanja ogleda se u jasnom naglašavanju efekata odgovornog bankarskog ponašanja, te sagledavanju mogućnosti i izazova koji se postavljaju pred društveno odgovorne entitete u bankarskom sektoru Republike Srbije.

Istraživanje se zasniva na hipotezi da je stepen implementacije društveno odgovornog ponašanja u bankarskim institucijama koje posluju na teritoriji Republike Srbije visok i da ima tendenciju daljeg rasta. U cilju ostvarivanja: objektivnosti, pouzdanosti, opštosti i sistematičnosti kao osnovnih metodoloških postulata (Miljević, 2007, str. 30), u istraživačkom procesu korišćene su sledeće metode: deskriptivna statistika, tehnika analize i sinteze, kao i analiza sadržaja dostupne nacionalne i inostrane literature, tj. dela referentnih domaćih i stranih autora iz oblasti društveno odgovornog poslovanja.

2. Pregled vladajućih stavova u literaturi o društveno odgovornom poslovanju

Koncept korporativne društvene odgovornosti ponikao je na kritici poslovanja organizacija koje nisu uvažavale ničije interese osim svojih. Autori Peterson i Hermans društvenu odgovornost definišu kao inteligentnu i objektivnu brigu za dobrobit društva koja odvrća pojedince i organizacije od krajnje destruktivnih aktivnosti, bez obzira na to koliko su iste profitabilne (Kundid, 2012, str. 498). Autori Classon i Dahlstrom koncept društveno odgovornog ponašanja definišu kao skup: ekonomskih, pravnih, etičkih i filantropskih očekivanja koje društvo ima u odnosu na neku organizaciju (Burianová & Paulík, 2014, str. 51). Autori Cadbury i Hopkins u svojim istraživanjima iznose zapažanje da je korporativna društvena odgovornost koncept upravljanja organizacijom koji održava balans između socijalnih i ekonomskih ciljeva zarad paralelnog uspostavljanja viših standarda življenja i održanja profitabilnosti organizacije (Đurić-Kuzmanović & Vuković, 2010, str. 35). Evropska komisija zastupa viđenje da je korporativna društvena odgovornost usko vezana za organizacije koje imaju izgrađenu svest o značaju odgovornog ponašanja i koje preduzimaju društveno odgovorne aktivnosti mimo svojih zakonskih obaveza i poslovnih ciljeva (European Commission, 2002, para. 1). Organizacija Ethics in Action Awards iznela je stav da su društveno odgovorne organizacije one koje prilikom donošenja odluka uzimaju u obzir puni opseg svog uticaja na zajednice i životnu sredinu, balansirajući potrebe zainteresovanih strana sa lič-

nom potrebom za ostvarivanjem profita (Dahlsrud, 2008, str. 8). Prema organizaciji Smart kolektiv, fenomen društvene odgovornosti odnosi se na celokupnu sferu uticaja i raspon delovanja jedne organizacije – koje proizvode/usluge nudi; na koji način zapošljava, osposobljava i utiče na razvoj ljudskih resursa; koliko ulaže u lokalnu zajednicu; da li se zalaže za poštovanje ljudskih i radnih prava; na koji način doprinosi očuvanju životne sredine itd. (Smart kolektiv, 2014, str. 9).

Autor Carroll predložio je i 1991. godine razvio model korporativne društvene odgovornosti u obliku piramide, naglašavajući da organizacija koja teži epitetu „društveno odgovorne“ najpre treba biti finansijski stabilna, a zatim i pravno, etički i filantropski odgovorna (Raičević & Medenica-Mitrović, 2018, str. 94). Autor Khoury i saradnici u elemente društvene odgovornosti uključuju: ulaganje u širenje zajednice, odnose sa zaposlenima, stvaranje i održavanje zaposlenja, upravljanje zaštitom životne sredine i finansijski učinak (Khoury, Rostami, & Turnbull, 1999, str. 72). Autori Wu i Wang smatraju da društveno odgovorno poslovanje obuhvata pet različitih dimenzija (Ahmed, 2020, str. 10): orijentisanost ka kupcima (obezbeđivanje visokokvalitetnih proizvoda i usluga za zadovoljenje potreba kupaca); orijentisanost ka zaposlenima (obezbeđivanje fer evaluacije, napredovanja i nadoknade za zaposlene); orijentisanost ka životnoj sredini (podržavanje aktivnosti zaštite životne sredine i uključivanje održivosti životne sredine u poslovne operacije); ekonomska orijentisanost (nuđenje proizvoda i usluga po razumnim cenama zarad zadovoljenja društvenih potreba i deljenja profita sa investitorima) i orijentisanost ka zajednici (podrška dobrotvornim institucijama i sponzorisanje kulturnih, sportskih i obrazovnih aktivnosti u cilju dostizanja visoke posvećenosti razvoju zajednica).

Na osnovu predstavljenih interpretacija autora moguće je zaključiti da se glavni doprinos implementacije društveno odgovornog ponašanja ogleda u obezbeđivanju što višeg kvaliteta života za sve aktere – stejkholdere, uz istovremenu nenarušenost profitabilnosti organizacije. Autor Vemić-Đurić ističe da je uređenje odnosa između organizacije i ključnih stejkholdera prioritetno, jer se u kvalitetu istih ogleda strateška snaga organizacije i krije značajan izvor održive konkurentске prednosti. Kvalitet pomenutih odnosa utiče na unapređenje poslovnih performansi, odnosno na rast: tržišnog udela, ukupne finansijske snage i profitabilnosti poslovanja (Jolović, 2019, str. 71).

Autori Wu i Shen smatraju da usvajanje koncepta korporativne društvene odgovornosti rezultira specifičnim koristima po makro i mikro performanse organizacije. Koristi u makrosferi vezuju se za progresivnost u oblasti životne sredine i minimiziranje socijalne nejednakosti, dok se koristi u mikrosferi ogledaju u: poboljšanju reputacije, razvoju potencijala za naplatu premijske cene proizvoda/usluga, poboljšanju mogućnosti zapošljavanja i zadržavanja visokokvalifikovanih radnika u organizaciji (Wu & Shen, 2013, str. 3529). Dodatno, autor Berber i saradnici smatraju da korporativna društvena odgovornost ima ulogu u indirektnom jačanju performansi organizacije – kroz poboljšanje reputacije i konkurentske prednosti, praćenih istovremenim porastom nivoa zadovoljstva kupaca (Berber, Aleksić, & Slavić, 2019, str. 141); a autori Kotler i Lee smatraju da društvena odgovornost doprinosi i jačanju brenda i unapređenju korporativnog imidža organizacije (Stojanović-Aleksić, Erić-Nielsen, & Bošković, 2016, str. 42).

Autori Decker i Sale smatraju da banke diktiraju ekonomsko bogatstvo, stabilnost i održivost savremene ekonomije, te da, shodno tome, imaju i vodeću ulogu u društvu i veći udeo u društvenoj odgovornosti u odnosu na druge subjekte (Ahmed, 2020, str. 11). Autor Achum mišljenja je da je bankarski sektor najosetljiviji na uticaj društveno odgovornog poslovanja, a kao razlog za to navodi činjenicu da je izvanredna karakteristika bankarske industrije to što je podložna uticaju raznovrsnijih i složenijih stejkholdera od većine ostalih sektora ekonomije (Al-bdour, Nasruddin, & Lin, 2010, str. 1842).

3. Metodologija istraživanja

Početkom maja meseca 2020. godine, pet banaka koje posluju na teritoriji Republike Srbije dozvolile su da se u njihovim filijalama sprovede empirijsko istraživanje koje tretira temu društveno odgovornog poslovanja u bankarskom sektoru. Kao instrument za prikupljanje podataka korišćen je anketni upitnik sastavljen po uzoru na konceptualni okvir za istraživanje povezanosti društveno odgovornog poslovanja i organizacionih performansi koji je predstavljen u naučnom radu Berbera i saradnika (Berber i dr., 2019, str. 139–148). U ime svake banke, na

pitanja iz anketnog upitnika, odgovarao je po jedan ispitanik. Preciznije, odgovaralo je zaposleno lice sa visokom pozicijom i dugogodišnjim radnim stažom u bankarskoj jedinici, polaznoj tački istraživanja. Iako članovi samo jedne od aktivnih filijala na teritoriji Republike Srbije, ispitanici su ocenjivali celokupne poslovne aktivnosti njihovih banaka na nacionalnom tržištu.

Anketni upitnik sačinjavala su 43 pitanja, raspoređena i grupisana u dve celine. Zarad identifikacije ispitanika i procene njegove podobnosti da adekvatno i objektivno sagleda odgovorno ponašanje i performanse organizacije čiji je zaposleni, u prvi deo anketnog upitnika uvrštena su pitanja koja se odnose na: pol, starost, obrazovanje, dužinu radnog staža i trenutnu poziciju (nivo menadžmenta) koju isti zauzima u banci. Dodatno, zarad tipizacije bankarske organizacije, prvi deo anketnog upitnika podržao je i pitanja u vezi sa: tržišnim učešćem, brojem zaposlenih, veličinom i sedištem banke. U cilju sagledavanja transparentnosti i dosadašnjih akcija koje je svaka od posmatranih članica bankarskog sektora preduzimala na strateškom planu i u sferi društvene odgovornosti, u anketni upitnik uvrštena su i pitanja koja se tiču posedovanja/sastavljanja određenih strateških dokumenata, izjava, izveštaja i slično. Drugi deo anketnog upitnika obuhvatio je glavne ocene/tvrđnje u vezi sa stepenom implementacije korporativne društvene odgovornosti. Stavovi ispitanika proučeni su kroz analizu sledećih šest podoblasti: (1) odgovornost prema zajednici; (2) odgovornost prema životnoj sredini; (3) odgovornost prema zaposlenima; (4) odgovornost prema investitorima; (5) odgovornost prema klijentima; (6) odgovornost prema dobavljačima.

Prvi deo anketnog upitnika popunjavao je prostim zaokruživanjem ponuđenih odgovora, dok su u drugom delu anketnog upitnika ispitanici na petostepenoj Likertovoj skali ocenjivali određeno (ne) slaganje sa iznetim tvrdnjama. Svaki od dostavljenih anketnih upitnika uredno je popunjen i vraćen autorima, koji su zatim za analizu prikupljenih podataka koristili statistički softver *SPSS Statistics*. Važno je napomenuti da je istraživanje verodostojno u onoj meri u kojoj su ispitanici, zaposleni na rukovodećim pozicijama u bankarskim filijalama, objektivno ocenili poslovanje svoje organizacije u domenu društvene odgovornosti, kao i efekte koji proizlaze iz takvog delovanja.

4. Rezultati istraživanja i diskusija

Istraživačka zamisao u vezi sa procenom profila ispitanika i tipizacijom posmatranih bankarskih organizacija imala je za rezultat navedene u nastavku. Podaci prikupljeni u istraživačkom procesu ukazuju da su na pitanja iz anketnog upitnika u najvećem broju slučajeva odgovarali ispitanici: muškog pola (80%), starosti od 35 do 44 godine (60%), sa završenim četvorogodišnjim akademskim studijama (60%), sa više od pet godina radnog staža u posmatranoj bankarskoj jedinici (80%) i pozicijom menadžera prve linije (100%). Bitno je naglasiti da se relativno visoka obrazovna struktura i jednoobraznost menadžment pozicija ispitanika objašnjavaju činjenicom da su na pitanja iz anketnog upitnika odgovarali zaposleni na rukovodećim pozicijama u bankarskim filijalama.

Podaci prikupljeni u istraživačkom procesu ukazuju da banke koje su uzete u razmatranje u najvećem broju slučajeva: poseduju status filijale međunarodne organizacije (80%), opslužuju međunarodno tržište (40%), imaju sedište u Republici Srbiji (60%) i shodno parametrima veličine pripadaju kategoriji „velikih organizacija“ (80%). Dodatno, u najvećem broju slučajeva odlikuju ih: malobrojnost zaposlenih (do 10 ljudi) u posmatranim filijalama (80%), veća zastupljenost pripadnika ženskog pola u ukupnom broju zaposlenih u posmatranim filijalama (80%), kao i veća zastupljenost pripadnika muškog pola na rukovodećim pozicijama u posmatranim filijalama (80%).

Kada je reč o analizi dosadašnjih akcija banaka na strateškom planu i transparentnosti poslovanja dostignute u sferi društvene odgovornosti, rezultati istraživanja pokazali su da su u proteklom periodu apsolutno sve posmatrane banke definisale viziju/misiju organizacije i poslovnu strategiju; da je 80% njih definisalo HRM strategiju, sastavilo kodeks poslovne etike i izjavu o vrednostima organizacije; kao i da je 60% njih pažnju posvetilo sastavljanju izjave o korporativnoj društvenoj odgovornosti i izveštaja o društvenoj odgovornosti i održivosti.

Rezultati istraživanja u okviru oblasti „korporativna društvena odgovornost“, koji obuhvataju analizu odgovornosti prema zajednici i životnoj sredini i analizu viđenja odgovornog ponašanja posmatranih banaka iz ugla stejkholdera (odnosno zaposlenih, investitora, klijenata i dobavljača), predstavljeni su tabelarnim prikazom koji sledi (Tabela 1).

Tabela 1. Rezultati za istraživačku oblast „korporativna društvena odgovornost“

	N	Min	Max	Mean	Std. Deviation
Odgovornost prema zajednici					4,05
Podržavate humanitarne organizacije u mestima u kojim poslujete.	5	2	5	3,80	1,304
Pomažete unapređenju kvaliteta života u mestima u kojim poslujete.	5	3	5	4,40	,894
Finansijski podržavate aktivnosti u oblasti umetnosti, kulture i sporta.	5	3	5	4,20	1,095
Podržavate obrazovne institucije u mestima u kojim poslujete.	5	3	5	3,80	1,095
Odgovornost prema životnoj sredini					4,50
Uključujete ciljeve ekoloških performansi u organizacione planove.	5	3	5	4,60	,894
Poštujete državne propise u oblasti životne sredine.	5	4	5	4,80	,447
Podržavate ekološke inicijative u zemlji u kojoj poslujete.	5	4	5	4,80	,447
Ocenjujete ekološke performanse vaše organizacije.	5	1	5	3,80	1,789
Odgovornost prema zaposlenima					4,64
Ophodite se prema svim zaposlenima pravedno i sa poštovanjem, bez obzira na pol ili etničku pripadnost.	5	5	5	5,00	,000
Obezbeđujete svim zaposlenima zarade shodno njihovom obimu posla.	5	3	5	4,60	,894
Podržavate sve zaposlene koji žele da nastave obrazovanje i razvijaju svoju karijeru.	5	4	5	4,80	,447
Pomažete svim zaposlenima da koordiniraju svoj privatni i profesionalni život.	5	3	5	4,40	,894
Uključujete interese zaposlenih u poslovne odluke.	5	4	5	4,40	,548
Odgovornost prema investitorima					3,75

Uključujete interese svih vaših investitora u poslovne odluke.	5	3	5	3,60	,894
Obezbeđujete svim investitorima odgovarajući prinos od investicija.	5	3	5	3,80	1,095
Tražite doprinos vaših investitora kada su u pitanju strateške poslovne odluke.	5	3	5	3,60	,894
Zadovoljavate potrebe i zahteve svih investitora.	5	3	5	4,00	1,000
Odgovornost prema klijentima					5,00
Obezbeđujete svim klijentima uslugu visokog kvaliteta.	5	5	5	5,00	,000
Obezbeđujete svim klijentima informacije potrebne za donošenje odluka o kupovini.	5	5	5	5,00	,000
Uvažavate žalbe svih klijenta na proizvode i usluge organizacije.	5	5	5	5,00	,000
Prilagođavate proizvode ili usluge kako bi se povećao nivo zadovoljstva klijenata.	5	5	5	5,00	,000
Odgovornost prema dobavljačima					4,24
Izlazite u susret dobavljačima proizvoda i usluga zarad buduće poslovne saradnje.	5	3	5	4,40	,894
Nudite dobavljačima proizvoda i usluga određene cenovne popuste.	5	3	5	4,40	,894
Uključujete interese svih dobavljača proizvoda i usluga u poslovne odluke.	5	3	5	4,00	1,000
Uključujete sve dobavljače proizvoda i usluga u razvoj novih proizvoda ili usluga.	5	3	5	4,00	1,000
Informišete sve dobavljače proizvoda i usluga u vezi sa organizacionim promenama koje se tiču odluka pri kupovini.	5	3	5	4,40	,894
Σ Korporativna društvena odgovornost					4,36

Izvor: Autori

Analizom podoblasti „odgovornost prema zajednici“ izveden je zaključak da su banke obuhvaćene istraživanjem u proteklom periodu iskazale zadovoljavajuću solidarnost, odnosno da su imale sluha za: aktivnosti u oblasti umetnosti, kulture i sporta (Mean = 4,20), humanitarne akcije (Mean = 3,80) i potrebe obrazovnih institucija u mestima u kojim posluju (Mean = 3,80). Za unapređenje kvaliteta života u mestima u kojim posluju založilo se ubedljivo najviše posmatranih banaka (Mean = 4,40).

Analizom podoblasti „odgovornost prema životnoj sredini“ moguće je zaključiti da su banke obuhvaćene istraživanjem iskazale zavidan nivo posvećenosti očuvanju eksternog okruženja. Izjave ispitanika potvrdile su pretpostavke da posmatrani bankarski entiteti: u organizacione planove uključuju ciljeve ekoloških performansi (Mean = 4,60); poštuju državne propise u oblasti životne sredine (Mean = 4,80); podržavaju ekološke inicijative u državi u kojoj posluju (Mean = 4,80) i redovno ocenjuju lične ekološke performanse (Mean = 3,80).

Analizom podoblasti „odgovornost prema zaposlenima“ utvrđeno je da su banke obuhvaćene istraživanjem negovale izuzetan vid odgovornog ponašanja prema zaposlenima. Ispitanici su ocenili da njihove banke odlikuje pravedno i ophođenje s poštovanjem prema svim zaposlenima, bez obzira na njihov pol ili etničku pripadnost (Mean = 5,00), da iste: podržavaju zaposlene u nameri da nastave obrazovanje i razvijaju svoju karijeru (Mean = 4,80); uključuju interese zaposlenih u poslovne odluke (Mean = 4,40); obezbeđuju svim svojim zaposlenima zarade shodno njihovom obimu posla (Mean = 4,60) i pomažu zaposlenima da koordiniraju svoj privatni i profesionalni život (Mean = 4,40).

Analizom podoblasti „odgovornost prema investitorima“ moguće je zaključiti da ispitanici smatraju da postoji potreba da njihove banke posvete dodatnu pažnju: uključivanju interesa svih svojih investitora u poslovne odluke (Mean = 3,60); obezbeđivanju odgovarajućeg prinosa od investicija svim investitorima (Mean = 3,80) i komunikacijskom procesu sa investitorima koji se odnosi na traženje doprinosa investitora u procesu donošenja strateških poslovnih odluka (Mean = 3,60). Bez obzira na predstavljene podatke, većina ispitanika u uzorku smatra da njihova banka zadovoljava potrebe i ispunjava zahteve svih svojih investitora (Mean = 4,00).

Podoblast „odgovornost prema klijentima“ definitivno je najbolje ocenjena podoblast anketnog upitnika. Na sva pitanja obuhvaćena podoblašću, svi ispitanici reagovali su apsolutnim slaganjem (Mean = 5,00), te tako potvrdili da njihove banke: svim klijentima obezbeđuju usluge visokog kvaliteta i informacije potrebne za donošenje odluka o kupovini; uvažavaju žalbe svih klijenta koje se odnose na proizvode i usluge organizacije; kao i da rade na prilagođavanju proizvoda ili usluga zarad povećanja nivoa zadovoljstva klijenata.

Analizom podoblasti „odgovornost prema dobavljačima“ moguće je zaključiti da su banke obuhvaćene istraživanjem iskazale zadovoljavajući nivo odgovornog ponašanja u poslovnim odnosima sa dobavljačima. Ispitanici su izrazili visok stepen slaganja sa izjavama da njihove banke: izlaze u susret dobavljačima proizvoda i usluga zarad buduće poslovne saradnje (Mean = 4,40); nude dobavljačima proizvoda i usluga određene cenovne popuste (Mean = 4,40); informišu sve dobavljače proizvoda i usluga u vezi sa organizacionim promenama koje se tiču odluka pri kupovini (Mean = 4,40); uključuju svoje dobavljače u proces razvoja novih proizvoda ili usluga (Mean = 4,00) i inkorporiraju interese dobavljača u svoje poslovne odluke (Mean = 4,00).

Sumarno posmatrano, prosečna ocena istraživačke oblasti „korporativna društvena odgovornost“ iznosi 4,36. Visokim ocenjivanjem ove oblasti ispitanici su podržali tvrdnju da su principi društveno odgovornog ponašanja inkorporirani u bankarski sektor Republike Srbije, te da imaju tendenciju daljeg rasta. Prosečna ocena celokupne istraživačke oblasti „korporativna društvena odgovornost“ (Mean = 4,36) dobijena je na osnovu prosečnih vrednosti svih šest analiziranih podoblasti: „odgovornost prema zajednici“ (Mean = 4,05), „odgovornost prema životnoj sredini“ (Mean = 4,50), „odgovornost prema zaposlenima“ (Mean = 4,64), „odgovornost prema investitorima“ (Mean = 3,75), „odgovornost prema klijentima“ (Mean = 5,00) i „odgovornost prema dobavljačima“ (Mean = 4,24). U okviru nje, najbolje je ocenjena podoblast koja se tiče odgovornog ponašanja prema klijentima (Mean = 5,00), dok je ponašanje prema investitorima prema oceni ispitanika najzanemarenija sfera korporativnog društvenog poslovanja na srpskom bankarskom tržištu (Mean = 3,75).

5. Zaključak

Razvoj koncepta korporativne društvene odgovornosti uslovio je promenu kolektivne svesti o stilovima poslovanja, te su društvena, ekonomska i ekološka dimenzija integrisane u svakodnevne poslovne aktivnosti brojnih organizacija. Implementacija ovog koncepta u poslovnoj praksi nikada nije predstavljala jednostavan poduhvat, a predstavnici bankarskog sektora Republike Srbije nalaze se i danas pred izazovom kako da, s jedne strane, odgovorno poslujući dostignu profitabilnost i, s druge strane, adekvatno odgovore na očekivanja svih ključnih stejkholdera – zaposlenih, investitora, klijenata i dobavljača.

Na osnovu sprovedenog empirijskog istraživanja moguće je izvesti zaključak da su brojni elementi korporativne društvene odgovornosti postali deo svakodnevnih aktivnosti entiteta u bankarskom sektoru Republike Srbije. Uzorak tretiran istraživanjem ukazao je na visok nivo razvijenosti i zastupljenosti prakse odgovornog ponašanja u srpskom bankarstvu. Generalni stav banaka prema svim aspektima društveno odgovornog angažmana pozitivan je, a u proteklom periodu 60% njih pažnju je posvetilo sastavljanju izjave o korporativnoj društvenoj odgovornosti i izveštaja o društvenoj odgovornosti i održivosti.

Polazna hipoteza da je stepen implementacije društveno odgovornog ponašanja u bankarskim institucijama koje posluju na teritoriji Republike Srbije visok i da ima tendenciju daljeg rasta, prihvaćena je u potpunosti, budući da su relevantni ispitanici nivo implementacije korporativne društvene odgovornosti kroz šest istraživačkih podoblasti (odgovornost prema: zajednici, životnoj sredini, zaposlenima, investitorima, klijentima, i dobavljačima) ocenili najvišim ocenama (Tabela 1). Polazeći od stavova autora (Berber, Aleksić i Slavić; Wu i Shen; Kotler i Lee; Vemić-Đurić) predstavljenih u radu da društvena odgovornost ima indirektnu ulogu u jačanju poslovnih performansi banaka kroz poboljšanje reputacije i obezbeđenje konkurentne prednosti, te da ista doprinosi jačanju korporativnog brenda i lojalnosti zaposlenih, investitora, klijenata i dobavljača, moguće je izvesti zaključak da poslovanje srpskih bankarskih institucija zasnovano na principu društvene odgovornosti unapređuje njihove korporativne performanse, te doprinosi njihovom poslovnom ugledu i odanosti koju zavređuju od strane stejkholdera.

Korporativna društvena odgovornost, shodno svemu rečenom, može biti okarakterisana kao strateški alat neophodan za unapređenje bankarskog sektora Republike Srbije. Samo se banke koje blagovremeno i sistemski inkorporiraju ovu vrstu ponašanja u svoje poslovanje mogu nadati prosperitetnoj poslovnoj budućnosti. U skladu sa time, moguće je zaključiti da su, shodno zavidnoj posvećenosti društveno odgovornom poslovanju, banke obuhvaćene istraživanjem na dobrom putu da osiguraju svoj opstanak i kontinuirani napredak na finansijskom tržištu i u godinama koje slede.

6. Literatura

- Ahmed, Y. B. (2020). *Why the Banking Sector should Take CSR Seriously?: CSR Effect on Trust and Marketing Performance Indicators* (Doctoral Dissertation). Lisbon: The Universidade Católica Portuguesa.
- Al-bdour, A. A., Nasruddin, E., & Lin, S. K. (2010). The Relationship Between Internal Corporate Social Responsibility and Organizational Commitment Within the Banking Sector in Jordan. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 4(7), 1842–1861.
- Berber, N., Aleksić, M., & Slavić, A. (2019). Odnos korporativne društvene odgovornosti i organizacionih performansi: Predlog istraživačkog okvira. U: Đukić, T., Radenković-Jocić, D. (ured.) (2019). *50th International Scientific Conference „Contemporary Economic Trends: Technological Development and Challenges of Competitiveness“* (str. 139–148). Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Burianová, L., & Paulík, J. (2014). Corporate Social Responsibility in Commercial Banking: A Case Study from the Czech Republic. *Journal of Competitiveness*, 6(1), 50–70.
- Dahlsrud, A. (2008). How Corporate Social Responsibility is Defined: An Analysis of 37 Definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15(1), 1–13.
- Đurić-Kuzmanović, T., & Vuković, M. (2010). Društvena odgovornost kompanija u Srbiji u uslovima svetske krize. *Škola biznisa*, 3, 32–40.
- European Commission. (27 June 2002). *Corporate Social Responsibility Main Issues*. Retrieved 2 June 2020, from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_02_153
- Jolović, N. (2019). Menadžment ljudskih resursa u funkciji sticanja konkurentске prednosti u bankarstvu. *Oditor: časopis za menadžment, pravo i finansije*, 5(3), 65–78.

- Khoury, G., Rostami, J., & Turnbull, J. P. (1999). *Corporate Social Responsibility: Turning Words into Action*. Ottawa: Conference Board of Canada.
- Kundid, A. (2012). Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj. *Ekonomika misao i praksa*, 2, 497–528.
- Miljević, I. M. (2007). *Metodologija naučnog rada*. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Narodna banka Srbije. (14. maj 2020). *Spisak banaka*. Preuzeto 14. maja 2020, sa https://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/50/50_2.html
- Raičević, M., & Medenica-Mitrović, D. (2018). Social Responsibility of Banks in the Function of Comparative Advantage on the Market. *Economic Analysis*, 51(1–2), 92–102.
- Smart kolektiv. (30. septembar 2014). *CSR u Srbiji: Analiza stanja i primeri dobre prakse*. Preuzeto 28. maja 2020, sa <http://novi.smartkolektiv.org/wp-content/uploads/2018/03/CSR-uSrbiji-Analiza-stanja-i-primeri-dobre-prakse.pdf>
- Stojanović-Aleksić, V., Erić-Nielsen, J., & Bošković, A. (2016). Društvena odgovornost u bankarskom sektoru: Iskustva iz Republike Srbije. *Bankarstvo*, 45(2), 34–55.
- Wu, M. W., & Shen, C. H. (2013). Corporate Social Responsibility in the Banking Industry: Motives and Financial Performance. *Journal of Banking & Finance*, 37(9), 3529–3547.

ASSESSING THE LEVEL OF IMPLEMENTATION OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN SERBIAN BANKING SECTOR

ABSTRACT: The integration of the social, economic, and environmental dimension of business into day-to-day business operations is a basic feature of corporate social responsibility. The new millennium saw the concept of social responsibility introduced in the Serbian banking sector. Originally perceived as a risky and intriguing phenomenon, today it is an indispensable part of many Serbian banks' business. For this reason, the aim of the research is to assess the level of implementation of corporate social responsibility in the Serbian banking sector. The sample consisted of a number of active and systemically important banks in the Republic of Serbia. We examined the propensity of Serbian banking entities to behave responsibly towards the community, the environment, their employees, investors, clients, and suppliers. For the purpose of this research, descriptive statistics, analysis and synthesis techniques, and a detailed analysis of scientific publications by Serbian and foreign authors from the relevant field were used. The results supported the premise that the Serbian banking sector exhibits a high level of implementation of socially responsible behavior, with a tendency towards further growth. This business behavior, generally speaking, indirectly affects corporate performance, stakeholder loyalty, and the reputation of the financial institutions.

KEY WORDS: corporate social responsibility, banking sector, Republic of Serbia

Napomena: Izrada ovog rada finansirana je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Note: The research paper was funded by the Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Serbia

Jelena Tovarović^{1*}

UDC 616.89-008.441-053.6

Pregledni rad

Primljen: 10. 11. 2020.

Prihvaćen: 20. 12. 2020.

RELACIJE ODGOVORA NA STRES I RAZVOJA JA-IDENTITETA KOD ADOLESCENATA

SAŽETAK: U ovom istraživanju ispitana je povezanost odgovora na stres i Ja-identiteta, koja doprinosi razumevanju relacija raznih varijabli sa razvojem identiteta kod adolescenata. Uzorak je činilo 286 ispitanika srednjih škola. Za merenje identiteta korišćen je Upitnik za procenu statusa Ja-identiteta (EOMEIS-2), koji sadrži četiri statusa: preuzeti, ostvareni, difuzija identiteta i moratorijum. Drugi instrument koji je korišćen u ovom istraživanju jeste Upitnik procene odgovora na stresne događaje (IES-R) i meri subjektivne odgovore na specifične traumatske događaje koji su se dogodili u prethodnih sedam dana, posebno odgovore na intruzije, izbegavanja i hiperuzbuđenosti. Prvo je rađena korelaciona analiza četiri statusa identiteta i odgovora na stres. Rezultati ukazuju na to da postoji pozitivna povezanost Moratorijuma i Preuzetog identiteta sa svim skalama odgovora na stresne događaje, Difuzija identiteta je povezana sa Izbegavanjem, a najniža korelacija je uočena između Ostvarenog identiteta i Hiperuzbuđenosti. Nadalje, kako bismo detaljnije ispitali povezanost odgovora na stres i statusa identiteta, uradili smo regresionu i kanoničku korelacionu analizu. Kod skala Intruzije i Izbegavanja kao jedini značajni prediktor pokazuje se Moratorijum, a u slučaju Hiperuzbuđenosti statusi Moratorijuma i Preuzetog identiteta predstavljaju značajne prediktore. Kanoničkom korelacionom analizom izdvojene su dve značajne funkcije: prva je određena Moratorijumom i Izbegavanjem, a druga Difuzijom identiteta i Hiperuzbuđenosti. Rezultati su diskutovani u smeru relacija stresnih događaja, krize i statusa identiteta, iz čega proizlaze smernice za dalja istraživanja o povezanosti stresnih i traumatski događaja sa razvojem identiteta.

KLJUČNE REČI: razvoj, Ja-identitet, stres, reakcija.

^{1*} Doktorandkinja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za psihologiju, Čika Ljubina 18-20, email: tovarovicjelena@yahoo.com

1. Uvod

Razvoj identiteta predstavlja ključni aspekt života. Mlade osobe postavljaju pitanja poput: Ko sam ja? Koje su moje vrednosti i ciljevi? Koja je moja svrha u životu? Šta me čini različitim ili drugačijim od drugih? Da li sam ja zaista ista osoba ili sam se promenio? Pitanja koja su ključna za razvoj identiteta predstavljaju izvor diskusije u literaturama društvenih nauka preko 50 godina, još otkako je Erikson (1950) objavio svoju prvu knjigu o identitetu. Naime, Erikson je utvrdio diskrepancu između identiteta i poimanja samog sebe (engl. *self*), koje se definiše kao deo saznanja i iskustva osobe o sopstvenoj realnosti (Harter, 1988), i koncepta o sebi (engl. *self-concept*), koji se može definisati kao svesnost o internoj organizaciji eksternih uloga ponašanja (Hormuth, 1990, str. 2).

Formiranje identiteta predstavlja glavni razvojni zadatak u periodu adolescencije. U potrazi za identitetom, mladi odrasli tragaju za unutrašnjim kontinuitetom i socijalnom istosti, što predstavlja prelazak iz detinjstva u odraslo doba i osoba prihvata lične koncepcije o samom sebi i vrednosti društva (Erikson, 1956, str. 66–67). Mnogi psiholozi definišu adolescenciju ne prema hronološkoj dobi, već upravo prema procesu formiranja identiteta. Formiranje identiteta ima dvostruku funkciju – psihološku i socijalnu. Prvo, neophodno je organizovati i razumeti vlastito iskustvo o sebi i svoj odnos prema okolini. Drugo, to je društveni proces u kome se osoba identifikuje kao član određene grupe i društvene orijentacije, i definiše sopstvenu ulogu. U ovom periodu, mladi integrišu očekivanja drugih u vlastiti koncept o sebi i nastoje da se izbore sa promenama u svojoj ličnosti, što je rezultat razvojnog procesa. Izazovi koji su predstavljeni adolescentima utiču na formiranje identiteta (Papalia, Olds & Feldman, 2007).

Erikson ne samo da je ustoličio koncept identiteta u psihologiji nego je izvršio i najveći uticaj na potonje rasprave u toj oblasti i na jednu od najzapaženijih orijentacija u empirijskom istraživanju identiteta (Marcia, 1966). Jedan od prvih autora koji je operacionalizovao aspekte Eriksonove teorije identiteta jeste Marsija (1966). Za razliku od Eriksona, Marsija definiše Ja-identitet (engl. *Ego identity*) samo u pojmu lične određenosti, a ne istosti i kontinuiteta (Mirić, 2001). Identitet se odnosi

na egzistencijalnu poziciju, na unutrašnju organizaciju potreba, sposobnosti i na sociopolitički stav.

Paradigma statusa identiteta se zasniva na dve dimenzije. Prva dimenzija je *istraživanje* (engl. *exploration*) ili ponašanje usredsređeno na rešavanje problema, koje obezbeđuje informacije o samome sebi i sopstvenom okruženju. Izvorno, ova dimenzija je pre svega povezivana sa krizom karakterističnom za stadijum sticanja identiteta nasuprot konfuziji, da bi kasnije bila shvaćena kao kontinuum eksplorativnog ponašanja. Druga dimenzija je *posvećenost* (engl. *commitment*) ili dosledno sleđenje odabranih ciljeva, vrednosti i uverenja. Dakle, istraživanje je vrsta razmatranja alternativa i u njoj važnu ulogu imaju broj i kvalitet raspoloživih mogućnosti. Posvećenost je rezultat izbora između tih mogućnosti i podrazumeva da se mlada osoba pridržava odluka koje je donela. Na osnovu dimenzija istraživanja i posvećenosti, mogu se izvesti četiri statusa identiteta: ostvareni (visoko istraživanje, visoka posvećenost), moratorijum (visoko istraživanje, niska posvećenost), preuzeti (nisko istraživanje, visoka posvećenost) i difuzija (nisko istraživanje, niska posvećenost) (Marcia, 1966, 1980).

Različiti razvojni ishodi su povezani sa određenim statusima koji su razvrstani u grupu nižih (preuzeti i difuzija identiteta) i viših statusa (ostvareni identitet i moratorijum identiteta). Viši statusi su povezani sa pozitivnim razvojnim promenama i rastom ličnog blagostanja, a niži statusi su povezani sa različitim maladaptivnim ishodima, poput traume i stresa (Marcia, 1980). Dakle, osobe koje se nalaze u različitim statusima identiteta mogu drugačije reagovati na stres i stresne događaje. Stres se može definisati kao događaj u spoljašnjoj sredini, odnosno kao događaj koji za većinu ljudi ili za određenu individuu predstavlja pretnju ili gubitak. Stres može da predstavlja reakciju na događaj u spoljašnjoj sredini, ali kao aktivaciju intenzivnih osećanja i kao skup karakterističnih telesnih reakcija (Zotović, 2002).

Jedan od istaknutijih istraživača u ispitivanju stresa i uticaja traume na individue jeste Horovic (Horowitz, 1986). On je jedan od prvih teoretičara koji je naglasio uticaj traume i stresa na šira verovanja o sebi, o svetu i budućnosti, i jedan od prvih koji je razmotrio kako oporavak može da uključuje dalekosežnu kognitivnu promenu. Prvenstveno je istraživao uticaj gubitka i traume na misli, slike i raspoloženja, zatim

posttraumatski stresni poremećaj. Teorija Horovica (Horowitz, 1986) ima korene u psihodinamičkim opservacijama normalnih i abnormalnih reakcija na tugu, i naglašava značaj ljudskog razvoja i njihovih individualnih misli. Horovic tvrdi da kada se suoče sa traumom, ljudi na početku reaguju negodovanjem. Dakle, stres može značajno da utiče na verovanje i ideje koje pojedinac ima o sebi i socijalnom okruženju.

Kada je reč o povezanosti stresa i razvoja identiteta, ne postoji dovoljno istraživanja u toj oblasti, iako su visoki nivoi stresa i distresa u pogledu identiteta povezani sa problemima ponašanja (Hernandez, Montgomery, & Kurtines, 2006), koji mogu da utiču na sposobnost adolescenata da reše važne razvojne zadatke (Albrecht, 2007). Stilion i MekDovel (Stillion & McDowell, 1991) sugerišu da korišćenje pogrešnih tehnika prevladavanja stresa može biti u vezi sa krizom identiteta i može predstavljati faktor rizika za povećanu stopu samoubistava među adolescentima. Rezultati istraživanja Marsije (Marcia, 1966) pokazali su da grupa ispitanika sa ostvarenim identitetom ima najviše rezultate u nezavisnim merama Ja-identiteta i ima bolji učinak, u poređenju sa drugim statusima, u obavljanju zadataka pod stresnim okolnostima. Stoga, ispitanici u ostvarenom identitetu bolje reaguju na stresne situacije. Slično tome, rezultati studije Samtera i saradnika (Sumter, Bokhorst, Miers, Van Pelt & Westenberg 2010) pokazuju da je osetljivost na stresne situacije povezana sa godištem učenika i pubertetskim periodom. Autori su zaključili da adolescencija predstavlja period kada su individue osetljivije na stresne događaje, a njihove reakcije i ponašanje mogu dovesti do psihopatologije.

Glavni problem ovog istraživanja jeste da li postoji povezanost između odgovora na stres i četiri statusa Ja-identiteta. Dakle, postavlja se pitanje da li različite stresne i/ili traumatske situacije, reakcije adolescenata, mogu biti povezane sa određenim statusom Ja-identiteta. U skladu sa nalazima prethodnih studija (Marcia, 1966; Sumter et al., 2010), pretpostavlja se da osobe u nižim statusima identiteta (preuzeti i difuzija identiteta) reaguju na stres intruzijom ili izbegavanjem, a osobe u višim statusima identiteta (ostvoreni identitet i moratorijum) imaju pozitivnije odgovore u stresnim okolnostima. Reagovanje na stres ili traumatske događaje može biti povezano sa individualnom procenom koncepta o sebi, emocijama i percepcijom spoljašnjeg sveta, ili sa razvojem Ja-iden-

titeta. Bruvin i Holms (Brewin & Holmes 2003) naglašavaju da je oblast proučavanja identiteta i stresa veoma bitna za teorijski i terapijski napredak posttraumatskog stresnog poremećaja. Može se javiti teškoća da se informacije o traumi obrade kada se one sukobe sa dominantnom strukturom identiteta. Sam period adolescencije se već smatra kao stresan period, stoga i iskustvo krize identiteta može uticati na procese razvoja individue.

2. Metod

2.1. Uzorak

Istraživanje je sprovedeno u Srbiji, u gradu Šapcu u srednjim školama (Šabačka gimnazija, Tehnička škola i Stručna hemijska i tekstilna škola). U istraživanju je učestvovalo 286 ispitanika, od kojih je 57% ženskog pola (164 ispitanika) i 43% muškog pola (122 ispitanika). U Tabeli 1 je opisan uzorak prema polu i razredima.

Tabela 1. Opis uzorka ispitanika prema polu i razredu.

Pol	Razred			Ukupno (pol)
	1. razred	2. razred	3. razred	
Ženski	45	52	67	164
Muški	49	43	30	122
Ukupno (razred)	94	95	97	N = 286

2.2. Instrumenti

Prvi instrument korišćen u istraživanju jeste *Upitnik za procenu statusa Ja-identiteta (EOMEIS-2, Extended Objective Measure of Ego Identity Status; Bennion & Adams, 1986)* koji je preveden sa engleskog na srpski jezik. Instrument je namenjen proceni statusa Ja-identiteta i konstruisan prema Marsijinoj teoriji statusa identiteta. Upitnik sadrži 64 stavke i sastoji se od četiri statusa identiteta (ostvareni, preuzeti, difuzija identiteta i moratorijum), a svaki status ima ideološke i interpersonalne

vrednosti. Ideološke vrednosti obuhvataju domene profesije, politike, religije i načina životnog stila, a interpersonalne vrednosti obuhvataju domene polnih uloga, drugarstva, rekreacije i zabavljanja. Skala je petostepena od 1 – uopšte se ne slažem do 5 – potpuno se slažem.

Opisaćemo statute identiteta i pružićemo primere stavki. Date su i vrednosti Kronbahovog alfa-koeficijenta pouzdanosti, dobijenog u istraživanju Tovarović (2014):

1. *Difuzija identiteta*: izostaje posvećenost vrednostima i ciljevima, kao i istraživanje, slabo uobličena životna orijentacija, pasivnost i podložnost manipulaciji – primer: Nisam izabrao zanimanje kojim zaista želim da se bavim, radim ono za šta ima posla samo dok se ne pojavi nešto bolje. Sadrži 16 stavki ($\alpha = .62$).
2. *Preuzeti identitet*: izabran identitet od strane drugih (roditelj, nastavnici), posvećenost nekim vrednostima i ciljevima, a izostaju istraživanje i samostalnost – primer: Moja razmišljanja o muškim i ženskim ulogama ista su kao razmišljanja mojih roditelja. Ono što je bilo dobro za njih, biće dobro i za mene. Sadrži 16 stavki ($\alpha = .88$).
3. *Moratorijum*: obrazac zadržavanja ili odgađanja, još traje istraživanje, a izostaje posvećenost – primer: Još uvek pokušavam da odlučim da li sam sposoban i koji je posao pravi za mene. Sadrži 16 stavki ($\alpha = .74$).
4. *Ostvareni identitet*: nakon istraživanja nastaje posvećenost jedinstvenom skupu vrednosti i ciljeva, postoji životna orijentacija – primer: Ima dosta razloga za prijateljstvo, ali ja biram moje bliske prijatelje na osnovu nekih vrednosti i sličnosti. Sadrži 16 stavki ($\alpha = .75$).

Drugi instrument koji je korišćen u ovom istraživanju jeste Instrument za procenu odgovora na stresne događaje (*IES-R, The Impact of Event Scale, Revised*; Weiss, 2007) i sadrži 22 ajtema, od kojih je pet stavki ubačeno kasnije u originalnu verziju upitnika Horovica i saradnika

(Horowitz, Wilner & Alvarez, 1979) kako bi se obuhvatilo više kriterijuma posttraumatskog stresnog poremećaja iz DSM-IV (Weiss & Marmar, 1997). Upitnik meri subjektivne odgovore na specifične traumatske događaje koji su se dogodili u prethodnih sedam dana. Ispitanik odgovara na stavke izražavanjem lične uznemirenosti tokom teškoća koje je imao u navedenom vremenskom periodu tako što zaokružuje jedan od ponuđenih pet odgovora: 1 – nimalo, 2 – vrlo malo, 3 – umereno, 4 – prilično, 5 – izuzetno.

Opisaćemo podskale, pružićemo primere stavki, kao i vrednosti alfa koeficijenta pouzdanosti koje su Vajs i Marmar (Weiss & Marmar, 1997) dobili u svom istraživanju:

1. *Intruzija*: intruzivne misli, noćne more, intruzivna osećanja – primer: Sve što me podseća na taj događaj ponovo mi vraća i osećanja vezana za njega. Sadrži osam stavki ($\alpha = .94$).
2. *Izbegavanje*: izbegavanje misli i osećanja na traumatične događaje ili ideje – primer: Izbegavao sam da se uznemirim kada bih o tome mislio ili bi me nešto podsetilo na to. Sadrži osam stavki ($\alpha = .87$).
3. *Hiperuzbuđenost*: bes, osećaj straha, teškoća da se osoba usredsredi – primer: Osećao sam se razdražljivo i ljuto. Sadrži šest stavki ($\alpha = .91$).

3. Rezultati

3.1. Interkorelacije odgovora na stres i statusa Ja-identiteta

Kako bismo ispitali povezanost odgovora na stres i statusa Ja-identiteta, sprovedli smo regresionu i kanoničku korelacionu analizu. Pre nego što predstavimo rezultate pomenutih analiza, bavićemo se prikazom Pirsonove korelacije. Naime, uočene su visoke korelacije između Moratorijuma sa svim odgovorima na stresne događaje. Od toga, najviše korelacije sa Moratorijumom ima Izbegavanje, zatim Hiperuzbuđenost

i nešto niže Intruzija. Preuzeti identitet korelira sa Hiperuzbuđenosti i manje sa Izbegavanjem i Intruzijom. Difuzija identiteta je povezana samo sa Izbegavanjem, a Ostvareni identitet sa Hiperuzbuđenosti.

Tabela 2. Interkorelacije odgovora na stres (IES-R) i statusa identiteta (EOMEIS-2).

	Intruzija	Izbegavanje	Hiperuzbuđenost
Difuzija identiteta	.006	.170**	.043
Preuzeti identitet	.120*	.149*	.213**
Moratorijum	.186**	.259**	.223**
Ostvareni identitet	.027	.109	.126*

*Korelacije su značajne na nivou $p < .05$

**Korelacije su značajne na nivou $p < .01$

3.2. Predikcija odgovora na stres na osnovu statusa Ja-identiteta

U cilju detaljnije analize povezanosti svakog odgovora na stres sa statusima Ja-identiteta, urađena je serija višestrukih regresionih analiza sa skalama odgovora na stres kao kriterijumima (Tabela 3). Kod skala Intruzije i Izbegavanja kao jedini značajni prediktor pokazuje se Moratorijum, a sve ostale skale pokazale su se kao redundantne i statistički neznačajne.

Dakle, osobe koje imaju visoke rezultate na Moratorijumu, imaće tendenciju ka visokim skorovima i na skalama Intruzije i Izbegavanja. Budući da je u slučaju ovih skala ponašanja podskala Moratorijuma izvorno najjači prediktor (gledano i prema rezultatima korelacione analize), čini se opravdanim zaključiti da je skala Moratorijuma najvažnija za povezanost statusa Ja-identiteta i pomenutih odgovora na stresne događaje. U slučaju skale Hiperuzbuđenosti, statusi Moratorijuma i Preuzetog identiteta predstavljaju značajne prediktore. Dakle, na osnovu rezultata regresione analize možemo uočiti da je Moratorijum značajan prediktor odgovora na stresne i traumatske događaje.

Tabela 3. Predviđanje odgovora na stres putem statusa Ja-identiteta.

Kriterijum	Prediktor	β	t	p	R	R ²	F	df	p
Intruzija	Difuzija	-.081	-1.300	.195	.223	.050	3.667	4	.006
	Preuzeti	.081	1.222	.223					
	Moratorijum	.233*	3.178	.002					
	Ostvari	-.111	-1.620	.106					
Izbegavanje	Difuzija	.090	1.465	.144	.277	.077	5.855	4	.000
	Preuzeti	.034	.522	.602					
	Moratorijum	.228*	3.158	.002					
	Ostvari	-.024	-.348	.728					
Hiperuzbuđenost	Difuzija	-.056	-.910	.364	.263	.069	5.229	4	.000
	Preuzeti	.157*	2.379	.018					
	Moratorijum	.180*	2.490	.013					
	Ostvari	-.014	-.211	.833					

*p < .05

3.3. Kanonička korelaciona analiza odgovora na stres i statusa Ja-identiteta

Kako bismo pružili uvid u strukturu relacija Ja-identiteta i odgovora na stres, urađena je kanonička korelaciona analiza na skupu četiri statusa identiteta EOMEIS-2 upitnika i tri skale odgovora na stresne događaje IES-R instrumenta. Izdvojene su dve značajne kanoničke funkcije: prvi par ima korelaciju od .29, a drugi par ima nisku korelaciju od .21 (Tabela 4).

Tabela 4. Koeficijenti kanoničkih korelacija i njihova značajnost EOMEIS-2 i IES-R.

Funkcija	R	χ^2	df	p
1	.289	44.519	12.000	.000
2	.208	20.093	6.000	.003

Prva kanonička funkcija skupa statusa Ja-identiteta primarno je određena Moratorijumom, a u skupu odgovora na stres Izbegavanjem i nešto manje Hiperuzbuđenosti. Dakle, postoji povezanost između Moratorijuma i Izbegavanja (Tabela 5). Prva kanonička funkcija statusa identiteta u svom skupu obuhvata 47,2% varijanse, a u suprotnom 5,2%. Prva kanonička funkcija odgovora na stres u svom skupu obuhvata 61,9%, a u suprotnom 3,9% varijanse.

Druga kanonička funkcija skupa statusa Ja-identiteta primarno je određena Difuzijom identiteta, a u skupu odgovora na stres, u suprotnom smeru, Hiperuzbuđenosti i nešto manje Intruzijom. Dakle, postoji povezanost između Difuzije identiteta i Hiperuzbuđenosti (Tabela 5). Druga kanonička funkcija statusa identiteta u svom skupu obuhvata 17,9%, a u suprotnom 0,9% varijanse. Druga funkcija odgovora na stres u svom skupu obuhvata 21,2%, a u suprotnom 0,8% varijanse.

Tabela 5. Kanonički koeficijenti i faktori EOMEIS-2 i IES-R.

Varijabla	I kanonička funkcija		II kanonička funkcija	
	Koeficijent	Faktor	Koeficijent	Faktor
Difuzija	-.259	-.560	-.944	-.709
Preuzeti	-.293	-.678	.721	.455
Moratorijum	-.683	-.918	.167	.070
Ostvareni	-.058	-.512	-.217	.040
Intruzija	.398	-.572	.524	.511
Izbegavanje	-.820	-.938	-1.120	-.162
Hiperuzbuđenost	-.568	-.806	.932	.592

4. Diskusija i zaključak

Glavni cilj ovog istraživanja jeste da se ispita povezanost odgovora na stres i četiri statusa Ja-identiteta na uzorku od 286 adolescenata. Rezultati korelacione analize ukazuju na to da postoji pozitivna povezanost Moratorijuma i Preuzetog identiteta sa svim skalama odgovora na stresne događaje, a Difuzija identiteta je povezana sa Izbegavanjem. Kako bismo detaljnije ispitali povezanost odgovora na stres i statusa identiteta, uradili smo regresionu i kanoničku korelacionu analizu. Kod skala Intruzije i Izbegavanja kao jedini značajni prediktor pokazuje se Moratorijum, a u slučaju Hiperuzbuđenosti statusi Moratorijuma i Preuzetog identiteta predstavljaju značajne prediktore. Nadalje, kanoničkom korelacionom analizom izdvojene su dve značajne funkcije. Prva je određena Moratorijumom i Izbegavanjem, a druga Difuzijom identiteta i Hiperuzbuđenosti.

Nije pronađeno mnogo istraživanja koja se bave odnosom odgovora na stresne situacije i razvoja Ja-identiteta. Značajno je uporediti rezultate ovog istraživanja sa zaključcima studije Marsije (Marcia, 1966), u kojem je proveravana validnost statusa Ja-identiteta putem povezanosti sa varijablama učinka tokom stresnih situacija, autoritarnosti, samopoštovanja i načina postavljanja ciljeva i zadataka.

Naime, rezultati istraživanja Marsije (1966) ukazuju da je grupa ispitanika sa preuzetim identitetom postigla niže skorove na merama odgovora na stresne situacije, to jest nije duže istrajala u rešavanju problema i održavanju realističnog nivoa aspiracija. Pojedinci u statusu difuzije slični su rezultatima preuzetog identiteta, ali nemaju najniže skorove u obavljanju zadataka pod stresnim situacijama. Grupa ispitanika sa ostvarenim identitetom imala je više skorove prilikom obavljanja zadataka pod stresnim situacijama. Moratorijum je imao slične rezultate kao ostvareni identitet, to jest ispitanici su postizali zadovoljavajuće skorove u stresnim situacijama. Rezultati našeg istraživanja o povezanosti Preuzetog identiteta i Difuzije identiteta sa odgovorima na stresne događaje slični su nalazima studije Marsije (Marcia, 1966). Međutim, značajna razlika u našem istraživanju u odnosu na Marsijinu studiju (1966) uočena je kod povezanosti Moratorijuma sa odgovorima na stresne događaje. U našem istraživanju, osoba koja se nalazi u Moratorijumu, u

krizi identiteta, u slučaju suočavanja sa stresnim događajem nastoji da izbegava misli ili da oseća emocije vezane za traumatske događaje. Osobe koje su preuzele vrednosti i ciljeve od roditelja ili nastavnika ne istražuju druge vrednosti, nisu samostalne, pasivne su – nalaze se u Preuzetom identitetu i prilikom suočavanja sa stresnim događajem imaju tendenciju da reaguju jakim emocionalnim reakcijama poput besa, teže se fokusiraju na rešavanje problema i veoma su razdražljive. Individue koje se nalaze u difuznom identitetu nisu posvećene ciljevima, vrednostima i ne istražuju nove alternative i mogućnosti, u slučaju stresnih događaja reaguju snažnim emocijama ili imaju intruzivne misli, noćne more, često pojmove ili događaje oko sebe povezuju sa traumatičnim događajima ili ih na njih podsećaju. U našem istraživanju nije uočena značajna povezanost Ostvarenog identiteta i odgovora na stres.

Dakle, postoji značajna povezanost Moratorijuma i Preuzetog identiteta sa odgovorima na stresne događaje. Stresni događaji možda mogu uticati na duži period krize identiteta, to jest adolescenti se i dalje nalaze u Moratorijumu i suočavaju se sa problemom definisanja samih sebe. Adolescenti se često susreću sa stresnim situacijama koje mogu da utiču na njihov razvoj identiteta, ali i na njihovo lično funkcionisanje. Nastavnici i roditelji bi trebalo da budu aktivno uključeni u razgovor sa učenicima koji su doživeli traumatske događaje kako bi im pomogli da prevaziđu i reše probleme. Slično tome, školski psiholozi treba da budu aktivni i uključeni u komunikaciju sa đacima koji su doživeli stresne događaje, kao i da edukuju učenike o načinima prevladavanja traume, o određenim tehnikama suočavanja sa stresom, da ih podstaknu na aktivan razgovor o traumatskim događajima kako bi mogli da se suoče sa teškoćama koje su im se dogodile i da ih prevladaju.

Postoji nekoliko nedostataka našeg istraživanja koje je značajno napomenuti. Uzorak ispitanika je mali. Socioekonomski status i druge demografske varijable, kao i veličina uzorka, mogu značajno da utiču na rezultate istraživanja. Veći broj ispitanika u svakoj demografskoj grupi omogućio bi poređenje nalaza u odnosu na pol i uzrast, a heterogenost uzorka povećava snagu potencijalne generalizibilnosti podataka. Buduća istraživanja bilo bi neophodno sprovesti na većem broju ispitanika različitih demografskih karakteristika, koje mogu da imaju značajne implikacije o relacijama statusa identiteta i odgovora na stresne doga-

đaje. U daljim istraživanjima neophodno je ispitivati povezanost statusa identiteta i sa drugim varijablama, poput samopoštovanja, autoritarnosti, postignuća, načina rešavanja zadataka, koje mogu uticati ne samo na razvoj Ja-identiteta, nego i na načine suočavanja ili prevladavanja stresnih događaja.

5. Literatura

- Albrecht, R. E. (2007). *A model of self-transformative identity development in troubled adolescent youth* (Doctoral dissertation). Florida: International University. <https://doi.org/10.25148/etd.FI13101567>
- Bennion, L. D., & Adams, G. R. (1986). A revision of the extended version of the objective measure of ego identity status: An identity instrument for use with late adolescents. *Journal of adolescent research*, 1, 183–197. <https://doi.org/10.1177/074355488612005>
- Brewin, C. R. & Holmes, E. A. (2003). Psychological theories of posttraumatic stress disorder. *Clinical psychology review*, 23(3), 339–376. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(03\)00033-3](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(03)00033-3)
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1956). The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 4(1), 56–121. <https://doi.org/10.1177/000306515600400104>
- Harter S. (1988). The Construction and Conservation of the Self: James and Cooley Revisited. In D. K. Lapsley, & F. C. Power (Eds.) *Self, Ego, and Identity* (pp. 43–70). New York: Springer. http://doi-org-443.webvpn.fjmu.edu.cn/10.1007/978-1-4615-7834-5_3
- Hernandez, L., Montgomery, M. J., & Kurtines, W. K. (2006). Identity distress and adjustment problems in at-risk adolescents. *Identity*, 6, 27–33. https://doi.org/10.1207/s1532706xid0601_3
- Hormuth, S. E. (1990). *The ecology of the self: Relocation and self-concept change*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Horowitz, M. J. (1986). *Stress response syndromes* (2nd Edition). Northvale: Jason Aronson.
- Horowitz, M. J., Wilner, M. & Alvarez, W. (1979). Impact of Events Scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*, 41(3), 209–218. <https://doi.org/10.1097/00006842-197905000-00004>
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558. <https://doi.org/10.1037/>

h0023281

- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: Willey. Preuzeto sa: https://www.researchgate.net/profile/James_Marcia/publication/233896997_Identity_in_adolescence/links/0deec52ea6ae66e0f8000000/Identity-in-adolescence.pdf
- Mirić, J. (2001). O pojmu identiteta u psihologiji. *Psihologija*, 34(1–2), 49–60. Preuzeto sa: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0048-5705/2001/0048-57050101049M.pdf>
- Papalia, D. E., Olds, S. W. & Feldman, R. D. (2007). *Human development* (10th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Stillion, J. M. & McDowell, E. E. (1991). Examining suicide from a life span perspective. *Death Studies*, 15(4), 327–354. <https://doi.org/10.1080/07481189108252439>
- Sumter, S. R., Bokhorst, C. L., Miers, A. C., Van Pelt, J. & Westenberg, P. M. (2010). Age and puberty differences in stress responses during public speaking task: Do adolescents grow more sensitive to social evaluation. *Psychoneuroendocrinology*, 35(10), 1510–1516. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2010.05.004>
- Tovarović, J. (2014). *Interne metrijske karakteristike jednog mernog instrumenta za procenu statusa Ja-identiteta* (Neobjavljen master rad). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić.
- Weiss, D. S. (2007). The Impact of Event Scale: Revised. In J. P. Wilson, & C. S. Tang (Eds.), *Cross-cultural assessment of psychological trauma and PTSD* (pp. 219–238). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-70990-1_10
- Weiss, D. S. & Marmar, C. R. (1997). The Impact of Event Scale-Revised. In J. P. Wilson, & T. M. Keane (Eds.), *Assessing Psychological Trauma and PTSD: A Practitioner's Handbook* (pp. 399–411). New York: Guilford Press.
- Zotović, M. (2002). Stres i posledice stresa: prikaz transakcionističkog teorijskog modela. *Psihologija*, 35(1–2), 3–23. Preuzeto sa: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0048-5705/2002/0048-57050201003Z.pdf>

RELATIONSHIPS BETWEEN STRESS RESPONSE AND EGO-IDENTITY IN ADOLESCENTS

ABSTRACT: In this research we will analyze the correlation between stress response and Ego-identity, which contributes to understanding the relations of different variables with identity development at adolescents. The sample consisted of 286 high school respondents. The Extended Objective Ego-Identity Scale (EOMEIS-2) was used to measure Ego-identity, which contains four status: foreclosure, achievement, diffusion identity and moratorium. Another instrument used in this study is The Impact of Event Scale Revised (IES-R) and it measures subjective responses to specific traumatic events that occurred seven days previous, especially responses to intrusions, avoidance and hyperarousal. First, we conducted correlation analysis of four identity status and stress responses. The results indicate that there is a positive correlation between Moratorium and Foreclosure identity with all scales of reaction to stressful events, Identity Diffusion is related to Avoidance, and the lowest correlation is observed between Identity Achievement and Hyperarousal. Furthermore, in order to analyze the relationship between stress responses and identity status, we used regression and canonical correlation analysis. In the scales of Intrusion and Avoidance, the Moratorium is shown as the only significant predictor, and in the case of Hyperarousal, the Moratorium and the Foreclosure Identity status represent significant predictors. Using canonical correlation analysis we identified two significant functions: the first was determined by Moratorium and Avoidance, and the second by Identity Diffusion and Hyperarousal. The results are discussed in the direction of the relations between stressful events, crisis and identity status, which provides guidelines for further research on the correlations of stressful, traumatic events and identity development.

KEY WORDS: development, Ego-identity, stress, response.

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA

Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti društvenih istraživanja ukoliko isti ranije nisu objavljivani u drugim časopisima. Rok za prijem kompletnih radova za prvi broj je **01. april** a za drugi broj je **01. oktobar**.

Naučni radovi koji će biti objavljivani u časopisu CIVITAS ograničeni su obimom od 10.000 do 20.000 karaktera. Radovi treba da se pišu u fontu Times New Roman, veličine slova 12 pt i sa proredom 1,5.

Tekst rada mora biti predat kao Word dokument (.doc).

Radovi moraju biti napisani na **srpskom ili engleskom** jeziku, sa rezimeima, ključnim reči- ma i naslovom na **srpskom i engleskom jeziku**. Ukoliko radove dostavljaju strani autori dostavlja se samo rezime na engleskom jeziku.

Autori bi trebalo da predaju svoje radove elektronski, putem internet stranice časopisa - <http://www.civitas.rs>. U prijavi rada, uz sam rad, neophodno je dostaviti Izjavu o originalnosti rada.

Objava radova je besplatna.

Jedan autor može objaviti samo jedan rad godišnje u časopisu. Objava rada uslovljena je dobijanjem dve pozitivne anonimne recenzije i preporuke recenzenata za štampu.

Autori će dobiti besplatan primerak broja časopisa u kom je njihov rad štampan.

Redakcija časopisa zadržava pravo da članak prilagodi jedinstvenim standardima uređivanja i pravopisnim pravilima srpskog i engleskog jezika.

FORMAT I STIL RADA

Svi radovi koji se šalju započinju navođenjem (u gornjem levom uglu) **imena i prezimena autora** fontom Times New Roman 12 pt, a u fusnoti označenoj zvezdicama za svakog autora navodi se titula, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, adresa i kontakt podaci fontom Times New Roman 10 pt.

Naslov rada piše se na sredini, velikim slovima i podebljano (font Times New Roman 14 pt).

Pre samog teksta piše se kratki **rezime** obima do 8 redova i **pet ključnih reči** (u proredu *sin- gle* i fontu 10).

Podnaslovi se pišu na levoj strani, malim slovima i podebljano i moraju biti numerisani arapskim brojevima (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. itd.). Paragrafi 1., 2. itd. odvajaju se od prethodnog paragrafa jednim praznim redom, a paragrafi 1.1., 1.2. itd. razmakom od 6 pt.

Tekst se piše fontom Times New Roman 12 pt i trebalo bi da sadrži cilj rada, korišćene metode, rezultate istraživanja i zaključke. Na kraju teksta, posle zaključka navodi se **literatura**.

Posle navođenja literature, pišu se **naslov rada, rezime i ključne reči** na engleskom jeziku ukoliko je rad na srpskom ili srpskom jeziku ukoliko je rad na engleskom. Naslov rada piše se velikim slovom, podebljano, fontom Times New Roman 14 pt a rezime i ključne reči pišu se fontom Times New Roman 10 pt.

Ukoliko rad sadrži fusnote (napomene uz tekst koje ga dodatno pojašnjavaju), one se pišu u proredu *single* i fontu 10. U fusnotama se *ne navodi* literatura, nego se ona, sledstveno *APA stilu*, navodi kao integralni deo osnovnog teksta.

CITIRANJE I POZIVANJE NA LITERATURU PREMA APA STILU CITIRANJE U TEKSTU

LITERATURA

Citiranje unutar teksta

- Kod APA stila izvor, koji se koristi, navodi se unutar teksta, tako što se elementi (autor, godina izdanja, broj strane na kojoj se nalazi deo koji se citira) navode u zagradama i odvajaju zarezom. Citirani izvori se navode na kraju rečenice neposredno pre tačke.

- Na **referensnoj strani** se nalaze puni podaci o izvorima koji su korišćeni u tekstu.

Pravilo: Jedan autor

- a. Kada se u rečenici pominje autor i navode njegove reči, onda se posle imena autora navodi godinu izdanja citiranog rada u zagradi, a na kraju rečenice potrebno je staviti broj strane na kojoj se nalazi rečenica u tekstu iz koga se navodi:

primer:

Poričući kao osnovni aspekt sopstvene seksualnosti i identiteta muškog, on se, prema rečima Volfenštajnovne (1974), „okrenuo od stvarnosti koja se pokazala tako nepodnošljivo razočaravajuća“ (str. 9).

- b. Kada se autor ne pominje u rečenici onda njegovo prezime, godinu izdanja rada i broj strane u radu stavljamo u zagrade i na kraj rečenice. Ako je citat nastao **parafraziranjem** ili **rezi-
miranjem** onda podatak o broju strane nije neophodan.

primer:

Produktivan stvaralački nivo gubi svojstva umetničke komunikacije, a dobija svojstva magijskog ili vračanja (Kris, 1953).

- c. Ako citat koji se navodi u tekstu sadrži više od 40 reči ne koriste se znaci navoda, nego se citat piše u posebnom bloku.

primer:

Vigotski (1996) značenje izraza „socijalno“ takođe određuje svojstveno sebi:

Reč socijalno primenjena na naš predmet je od velikog značaja. Pre svega, u najširem značenju ona označuje da je sve kulturno-socijalno. Kultura i jeste produkt socijalnog života i društvene delatnosti čoveka i zato nas već samo postavljanje problema kulturnog razvoja ponašanja neposredno uvodi u socijalni plan razvoja. Dalje, moglo bi se ukazati na to da je znak koji se nalazi van organizma, kao i oruđe, odvojen od ličnosti i u stvari služi kao društveni organ ili socijalno sredstvo (str. 114).

Pravilo: Rad sa dva autora

Između prezimena autora se ubacuje znak &:

primer:

Tomas i Česova (1984) definišu temperament kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (str. 4).

Temperament se definiše i kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (Thomas & Chess, 1984, str. 4).

Pravilo: Rad sa 3-5 autora

Prilikom prvog navođenja takvog izvora navesti sve autore:

primer:

(Rokai, Đere, Pal, & Kasaš, 2002)

Kod kasnijih navođenja ovog izvora navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku.

primer:

(Rokai i dr., 1982)

Pravilo: Rad sa 6 i više autora

Pri prvom i svakom daljem navođenju navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku:

primer:

(Nikolić i dr., 2010)

Pravilo: Radovi udruženja, korporacija ili drugih organizacija

Kada je autor rada neka organizacija onda njen naziv treba staviti u zagrade kao autora tog dela. Ako organizacija ima poznat skraćeni naziv, tada se taj skraćeni naziv piše u uglastim zagrada, posle punog naziva, u prvom navođenju; svako sledeće navođenje obeležava se ovim skraćenim nazivom.

primer:

prvo navođenje:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

kasnija navođenja:

(SANU, 1998)

Pravilo: Nepaginirani izvori

Kada se citira izvor koji ne prikazuje broj strana (kao što su elektronski izvori) koristi se broj paragrafa ili naslov odeljka i broj paragrafa u tom odeljku:

primer:

(Bogdanović, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1)

Pravilo: Autori sa istim prezimenom

Kod autora sa istim prezimenom koriste se inicijali imena kako bi se izbegla konfuzija.

primer:

Istraživanje koje je sproveo N. Jovanović (2002) dovelo je do ...

Pravilo: Više referenci od istog autora

Ako postoje dve ili više referenci od istog autora iz iste godine onda se posle podatka o godi- ni dodaju slovne oznake „a“, „b“, itd.

primer:

(Torma, 2000a) (Torma, 2000b)

Pravilo: Dva ili više radova u jednom citatu

Kada se navode dva ili više radova, onda se u zagradi navode autori originalnih radova po redu objavljivanja i oni se razdvajaju tačkom-zapetom:

primer:

Interesantno je da drugi autori, opet, relativizmu suprotstavljaju realizam, naročito jedan nje- gov vid posebno popularan u epistemologiji - konvergentni realizam (Sindelić, 1988; Kirk, 1999).

Format APA stila

- Ovde su prikazani primeri korišćenja APA stila za citiranje u raznim oblicima pojavljivanja (knjiga, članak u časopisu, zbornik, ...). Prikazani su osnovni primeri i ne odgo- varaju svakoj mogućoj situaciji.

Knjige (štampani izvori)

- Knjiga sa jednim autorom

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela*. Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

-Knjiga sa više izdanja (ne navodi se ako ima samo jedno izdanje)

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela* (br. izdanja). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama* (4. izd.). Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

- Knjiga sa više autora

Kada postoji više autora, svi se navode, s tim što se pre poslednjeg prezimena dodaje amper- send (&). Ako postoji više od sedam autora, navodi se prvih šest, zatim se pišu tri tačke, i na kraju podaci o poslednjem autoru.

Prezime autora, inicijal(i) imena, & prezime, inicijal(i) (godina izdanja). *Naslov dela*. Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

dva autora:

Dorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

četiri autora:

Rokai, P., Đere, Z., Pal, T., & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

-Knjiga, prevod dela

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezime, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beograd: Clio.

-Knjiga sa urednikom ili priređivačem, zbornik radova

Ako je knjiga zbornik radova sa nekog naučnog skupa ili na neku odgovarajuću temu, kao autora navodi se priređivač tog dela i uz njegovu prezime i inicijal imena u zagradi se dodaje „ured.“ ako je urednik, ili „prir.“ ako je priređivač, ili pak „Ed.“ kao editor ako je knjiga pisana na stranom jeziku.

Prezime autora, inicijal(i) imena (Ed.) (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezime, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, priroda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Članci u časopisima

-Članak iz zbornika

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov odeljka ili članka. U: Inicijal(i) imena Prezime, (priredio), *Naslov dela* (str. broj strana). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.

-Članak iz naučnog časopisa

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov članka. *Naslov dela, godište*, opseg strana.

primer:

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485- 502.

-Članak iz magazina

Članak iz magazina ima isti format kao kad se opisuje članak iz naučnog časopisa samo što se dodaje podatak o mesecu (ako izlazi mesečno), i podatak o danu (ako izlazi nedeljno).

primer:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110-117.

-Članak iz novina

Za prikaz ovih izvora treba dodati podatak o godini, mesecu i danu za dnevne i nedeljne no- vine. Takođe, koristiti „str.” (ili ”p.“ ako su novine na stranom jeziku) kod broja strana.

primer:

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

A ako se ne spominje autor članka:

primer:

Stráževice gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Onlajn izvori

- Napomena:

Prema šestom izdanju uputstva za APA, kad god je moguće, treba upisivati DOI broj. DOI broj se upisuje na kraju opisa bez tačke.

- Ako DOI nije dostupan koristiti URL, ali ne treba upisivati datum pristupa sajtu, osim kod sajtova koji će se najverovatnije vremenom menjati (npr. wiki).

-Članak iz onlajn naučnog časopisa

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ako članak nema DOI broj možemo iskoristiti URL adresu:

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

- E-knjige

Pri citiranju knjiga ili poglavlja iz knjiga koja su jedino dostupna onlajn umesto podatka o mestu izdavanja i izdavaču staviti podatak o elektronskom izvoru iz kog se preuzima:

primer:

Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

- Veb sajt

Podatak o godini se odnosi na datum kreiranja, datum kopiranja, ili datum poslednje promene.

Veb sajt kome se zna autor:

primer:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Veb sajt kome se autor ne zna:

primer:

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Veb sajt gde je autor korporacija ili organizacija:

primer:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov>

Strana unutar veb strane:

primer:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

-Blog i wiki

Napomena: Viki (wiki) su strane koje svako može da uređuje i menja. Informacije koje nalazimo na ovakvim sajtovima ne moraju biti pisane od strane eksperata.

blog:

primer:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

wiki:

primer:

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

-Video post (YouTube, Vimeo, ...)

Za podatak o autoru se uzima prezime i ime autora (ako postoji taj podatak) ili ime koje je autor uzео kao svoj alijas (obično se nalazi pored podatka „uploaded by“ ili „from“):

primer:

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=M-BIZI4s5NiE>

Referensna strana

- Svi izvori koji su navedeni u toku teksta navode se na kraju rada u odeljku pod naslovom

„Literatura“, ili „Korišćeni izvori“. Ako postoje neki dodatni izvori koji nisu citirani u sa- mom radu, ali su poslužili pri pisanju rada, ili mogu da posluže za dalje izučavanje date teme, mogu biti navedeni u odeljku sa naslovom „Bibliografija“ ili „Dodatna literatura“.

Izgled i redosled

APA stil nalaže da naslovi sa referensne strane budu poređani tako da prva linija svakog unosa stoji do leve margine, a ostale linije da budu uvučene. Ova lista bi trebalo da ima dvostruki prored.

Reference treba da budu poređane po alfabetskom redosledu. Naslovi na stranim jezicima koji počinju sa određenim ili neodređenim članovima („a“, „the“, „Die“, ...) se ređaju kao da član ne postoji. Isto tako, ako neki naslov počinje brojem naslov piše se slovima.

- Izgled referensne strane: Literatura:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110- 117.

Đorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

- Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485-502.
- Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>
- Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>
- Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd : Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1
- Mišić, M. (2012, februar 1). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.
- Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.
- Рокаи, П., Ђере З., Пал Т., & Касаш А. (2002). *Историја Мађара*. Beograd: Clio.
- Penn State Myths*. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>
- Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beograd: Clio.
- Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5
- Straževica gotova za dva meseca. (2012, februar 1). *Politika*, str. 10.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov> Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionano-technology (how a virus works) [video]. Preuzet sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS

We invite all interested authors to submit their papers related to areas of research in social sciences, provided that the same paper has never been published before in other journals. The time limit set for receiving the completed paper for the first issue is **April 1**, and for the second is **October 1**.

The papers to be published in the journal CIVITAS are limited in length from 10.000 to 20.000 characters written in Times New Roman (font) 12 pts., double spaced.

The text should be submitted as Word document (.doc).

The papers should be written in **English** or **Serbian**, with abstracts, key words and title both in **English** and **Serbian**. In case the paper is submitted by a foreign author only an abstract in English should be added.

The authors should submit their papers in electronic form via the internet page of the journal <http://www.civitas.rs>. When submitting, it is necessary to attach the Statement concerning originality of the work.

The publishing of the work is free of charge.

An author can publish only one paper per annum in the journal. Two positive reviews by anonymous reviewers and their references for publishing are required for the paper to be published.

The author will receive a copy of the journal in which his/her paper is published.

The editorial board of the journal reserves the right to adapt the text to unifying editing standards as well as accepted conventions of usage and orthography in the English and Serbian language.

FORM AND STYLE

All the papers submitted should begin by stating (in the left upper corner) **the last name and the first name** of the author in Times New Roman 12 pts. In the footnote introduced by an asterisk for every author his/her degree, institution where he/she works and address and contact data should be given in Times New Roman 10 pts.

The title of the paper in capital (upper-case) letters, in bold, should be written in the middle (Times New Roman 14 pts.)

Before the main body of the text a short **abstract** (summary) in length up to 8 lines should be given with **five key words** single spaced in font 10 pts.

The subtitles should be written to the left on the page in lower-case letters and must be marked with numbers (e.g. 1., 1.1, 1.2, 1.2.1). The paragraphs (1., 2. etc.) are separated from the preceding ones by a blank space, and the paragraphs (1.1, 1.2 etc) by a 6 pts space.

The text is to be written in Time New Roman 12 pts and should contain the aim of the work, methods applied, the results obtained and the conclusions. At the end after the conclusion **references** should be listed.

After the references list, **the title of the paper, a summary and key words** should be written in English, if the text is in Serbian, or in Serbian, if the text is in English. The title is in bold upper-case letters, Times New Roman 14 pts, the summary and key words in Times New Roman 10 pts.

In case the paper contains footnotes (elucidating remarks added to the text), these should be written single spaced in 10 pts font. The footnote *does not contain* the citation of sources, since in accordance with the *APA style* they are integral part of the text.

QUOTING AND REFERRING TO LITERATURE APA STYLE CITATIONS IN THE TEXT

According to APA style quoting is considered to be integral part of the text; the source is given in brackets containing the elements (the name of the author, year of publication and page number) separated by comma. The source is quoted at the end of the sentence in front of the period.

At the end of the text a **reference list** is given with the documentation regarding all the sources used, in alphabetical order by the author's last name.

RULE: **Single author**

- a. If in a sentence one author is mentioned and his/her words are quoted, then the year of the publication is given in brackets and the page number after the sentence(s) quoted. (the sentence(s) is separated by quotation marks).

EXAMPLE:

Kripke (1972) makes a similar comment:” ‘Possible worlds’ are *stipulated*, not *discovered* by powerful telescopes” (p.267).

- b. If in the sentence the author's name is not mentioned, then his/her surname together with the year of publication and page number is given in brackets at the end of the sentence. If the source is **paraphrased** or **summarized**, then it is not necessary to add the page number.

EXAMPLE

The internal structure is taken to be part not of the content of sentences but of the way in which such content is represented (Stalnaker,1984)

- c. If the quotation contains more than 40 words, quotation marks are not used, but written as a separate paragraph.

EXAMPLE:

David Lewis in (1973) offers a vivid characterization of possible worlds in the following often quoted paragraph:

It is uncontroversially true that things might have been otherwise than they are. I believe, and so do you, that things could have been different in countless ways. But what does this mean? Ordinary language permits the paraphrase: there are many ways things could have been besides the way they actually are. On the face of it, this sentence is an existential quantification. It says that there exist many entities of certain description, to wit, “ways things could have been”. I believe permissible paraphrases of what I believe; taking the paraphrase at its face value, I therefore believe in the existence of entities which might be called “ways things could have been”. I prefer to call them “possible worlds”.

RULE: Two authors

If the source quoted is in brackets insert the sign& between the names of authors. EXAMPLE:

Heim and Kratzer (1998) explain the notion ‘type driven interpretation’ as follows: “it’s the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node” (p.44).

The notion of type driven interpretation may be explained as follows: “it’s the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node” (Heim & Kratzer, 1998, p.44)

RULE: 3-5 authors

When quoted for the first time the names of all the authors should be mentioned e.g. (Gazdar, Klein, Pullum & Sag, 1985)

Later it is sufficient to mention the name of the first one adding “et al.” if the book is in English or “i dr.” if the book is written in Serbian.

e.g. (Gazdar et al.,1985) (RULE: **6 or more authors**)

It is sufficient to mention only the first author’s name with “i dr.” or “et al.” added in any occurrence of the quotation.

EXAMPLE:

(Nikolić i dr., 2010)

RULE: Works by associations, corporations or other organizations

If the author of the work is some organization, then the name of the organization should be mentioned in brackets as the author of the work. If the organization has a well known acronym, then the acronym should be put in square brackets, after the full name of the organization in its first occurrence, after that only the acronym is used.(p.84)

EXAMPLE:

First occurrence:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

Thereafter: (SANU, 1998)

RULE: Sources without page numbers

When sources without pagination (e.g. some electronic sources) are quoted the number of paragraph is used or the subtitle of the section and the number of paragraph in that section:

EXAMPLE:

(Bogdanovic, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Concluding section, para. 1) **RULE: Authors with the same surname**

If there are two authors having the same surname, then the initial of the given name is used to avoid confusion.

EXAMPLE:

The investigation carried out by N. Jovanovic (2002) showed....

RULE: More than one work by the same author

When more than one work by the same author published in the same year is quoted, letters “a” and “b” should be inserted after the year of publication.

EXAMPLE:

Hall, S. L. (1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
Hall, S. L. (1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

RULE: Two or more works in the same quotation

When two or more works by different authors are quoted in the same sentence, then the names of authors should be given in chronological order of publishing their works separated by a semicolon.

EXAMPLE:

It is interesting that other authors, again, oppose realism to relativism, especially one aspect of it that is especially popular in epistemology – convergent realism (Sinđelić, 1988; Kirk, 1999).

REFERENCES APA STYLE

Here we are giving examples of entries APA style for different form of publications (books, articles in journals, collections etc.) We are giving samples which may not be suitable for every situation.

BOOKS (PRINTED SOURCES)

Books by one author

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized); place of publication, the name of the publisher

EXAMPLE:

Gould, S. J.(1985). *The flamingo's smile*. New York: W.W. Norton

BOOKS HAVING MORE THAN ONE EDITION (In case there is one edition this is omitted)

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized, the number of edition)

EXAMPLE:

Haegeman, L. (1994). *Introduction to Government and Binding Theory* (2.ed.) Oxford: Blackwell..

BOOKS BY MORE THAN ONE AUTHOR

If there are more authors to the book, each name should be mentioned; in front of the last one an ampersand (&) should be inserted. If there are more than seven authors, the names of six should be written down, then three periods and after that the data concerning the last author.

The author's last name, initial(s) & the (second) author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), The title of the book (italicized); place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Forst, M.L., & Blomquist, M. (1991). *Missing children: Rhetoric and Reality*. New York: Lexington Books

A book by four authors

EXAMPLE:

Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G., & Sag, I. (1985). *Generalized Phrase Structure Grammar*. Oxford: Blackwell

A book, translated

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and the last name of the translator (in parentheses)

EXAMPLE:

Wittgenstein, L.(1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (D.F. Pears and B.F. McGuiness transl.).London: Routledge & Kegan Paul

Books with an editor, collections, anthologies

If the book is a collection of works from some conference or an anthology concerning some subject, the editor's name of the collection is given adding (Ed.), in parentheses after the name, if the book is in English or in some other foreign language; (ured.) or (prir.) if the book is in Serbian.

The author's last name, initial(s), (Ed.), the year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and last name of the translator, the place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Ostertag, G. (ed.) (1998). *Definite Descriptions*. Cambridge Mass.: MIT Press

ARTICLES IN JOURNALS

ARTICLES IN ANTHOLOGIES

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses); the title of the article; IN: initial(s), the last name (Ed.), the title of the journal, anthology, volume etc.(italicized) page numbers (in parentheses); place of publishing; publisher.

EXAMPLE:

Freidin, R. (2001). Cyclicity and Minimalism. In: Epstein, S.D. and Hornstein, N., (eds.) (2001). *Working Minimalism* (pp. 95-127). Cambridge Mass.: MIT Press

Article from scientific journals

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses), the title of the article, the name of the journal, volume number (italicized), page numbers.

EXAMPLE:

Kamp, H. (1971). Formal Properties of 'Now' *Theoria*, 37, 227-273.

Article from magazines and other periodicals

The description is the same as for an article from a scientific journal, except that a month is added if the publication is issued monthly or day if it is issued weekly.

EXAMPLE:

Langer, E.T. (1989, May). The mindset of Health. *Psychology Today*, 48, 1138-1241

Articles from newspapers

For the description of this type of source to the year and month, day should be added for daily and weekly newspapers, and p. in case of foreign language newspapers or str. For Serbian ones is to be used for page number.

EXAMPLE:

Noble, K. B. (1986, September 1). For ex-Hormel workers, no forgive and forget. *The New York Times*, p.A5

ELECTRONICSOURCES

NOTE

According to the sixth edition of APA guidelines, whenever possible a DOI number should be written at the end of description without a period at the end.

If the DOI number is not available use URL, but without the date of access, except if it is likely that content of the site will change (e.g. wiki)

Article from on-line scientific journal

EXAMPLE:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

If DOI number is not available use ORL address.

EXAMPLE;

Stankov, S.(2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. from <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

E-books

When books or chapters of books are quoted from books available only on-line instead of the data about place of publishing and publisher the data about the electronic source from which the text is taken should be given.

EXAMPLE:

Milone, E.F. & Wilson,W.J.F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version].
Doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Web-site

The datum about the year refers to the date of creating, the date of copyright or to the date of the last change.

Web site with the author known

EXAMPLE:

Kraizer, S.(2005). *Safe child*. Retrieved February, 29, 2008 from <http://www.safechild.org/>

Web-site with unknown author

EXAMPLE:

Penn State Myths.(2006). Retrieved December 6, 2011, from <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Web-site whose author is a corporation or organization

EXAMPLE:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (February 15, 2008). *Stop underage drinking*. Retrieved February 29, 2008, from <http://www.Stopalcoholabuse.gov>

Page within web-page

EXAMPLE:

Global warming solutions. (2007, May 21) IN: *Union of Concerned Scientist*. Retrived February 29, 2008 from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Blog and wiki

Note:Wiki are pages which anybody can change and edit. Information got from such sites are not necessarily written by experts.

Blog

EXAMPLE:

Jeremiah,D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com>

Wiki

EXAMPLE:

Happiness. (n.d.). IN: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube,Vimeo,...)

Concerning the author, his/her name and last name or the alias is taken, if there is such data (it can usually be found next to “uploaded by” or “from” phrases)

EXAMPLE:

Triplexity.(August 1,2009)> Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

REFERENCELIST

All the sources cited in the text must be listed at the end of the work and labeled “References”. If there are additional sources that have not been quoted directly in the work, but were useful for composing it, or may be useful for further investigation of the subject, these may be listed under the label “Bibliography”.

FORM AND ARRANGEMENT OF ENTRIES

According to the APA style, the entries should be arranged so that the first line of the entry is typed next to the left margin and the rest of the lines indented. The list should be double spaced.

The entries should be arranged in alphabetical order by the authors last names, or if there is more than one author by the last name of the first one. If there are more than one work by one author the order is chronological beginning with the earliest publication date. The titles in foreign languages which begin with an article (“a” “the” “die, der, das”etc.) are listed as if the article does not exist. If the title begins with a numerical, it should be written in letters.

THE FORM OF THE REFERENCE LIST

References

- Frost M. L.& Blomquist, M (1991). *Missing children: Rhetoric and reality*. New York: Lexington Books
- Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G, & Sag, I (1985). *Generalized phrase structure grammar*. Oxford: Blackwell
- Global warming solutions. (2007, May 21). In: *Union of Concerned Scientists*.
Retrieved February 26, 2008, from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Gould, S. J (1985). *The flamingo’s smile*. New York: W.W. Norton
- Happiness. (n.d.) In: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Hall, S. L.(1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
- Hall, S. L.(1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

Heim, I & Kratzer, A. (1998). *Semantics in generative grammar* Oxford: Blackwell
Jeremiah, D. (September 29, 2007). The right mindset for success in business and personal life. [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com> etc.

NOTE: The purpose of documentation is to identify the source – a book or article – by the author’s name and date of publication; however, there are exceptions to this rule, when this is not the most efficient method to achieve identification. First of all, there is a traditional way of quoting works of classical literature e.g. the *Metaphysics* of Aristotle is quoted by an abbreviation of its Latin name and the line of the Greek text: *Metaph.* 1038 a 25; Plato’s *Phaedrus* as *Phdr.* 255E etc. The students of classics, of course, know this.

This way of sourcing is useful when different editions of the text or different translations are compared. The second example of traditional way of quoting is the Bible. Exceptions are, moreover, well known reference books such as *The Oxford English Dictionary*, referred to as *O.E.D.*, *The Greek- English Lexicon* by Liddell and Scott, revised by Henry Stuart Jones and R. McKenzie, often referred to as *LSJ* (this work contains the list of all Greek authors and their works and gives the traditional abbreviations used in quoting) and many others.

There are, moreover, standard editions of collected works e.g. the collected works of I. Kant is referred to as A.A. (= Akademie Ausgabe) or the more popular one as *Werkausgabe* (by W. Weischedel), thus *Werkausgabe III*, is the first part of *Kritik der Reinen Vernunft* (*Critique of Pure Reason*) and as is well known there are two editions of this work the first from 1781 and the second from 1787 usually referred to as A and B, when this work is quoted the page number of the volume is given together with the original pagination; thus *Werkausgabe iii*, 138 [B 135,136. These are but a few exceptions to APA style documentation, where the traditional way of sourcing is preferred to the modern one by renowned authors.

To the editor: if you find this unimportant or uninteresting or have some solutions to these exceptions, please ignore this note.

LISTA RECENZENATA

Prof. dr Aleksandar Vasić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Doc. dr Ana Sentov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Prof. dr Boris Kršev, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Božidar Jeličić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski", Bitola, Ohrid, Makedonija.

Doc. dr Dorin Drambarean, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.

Prof. dr Dragan Stojić, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet.

Prof. dr Dragomir Jovičić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Isidora Wattles, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Klime Poposki, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Marijan Ćurković, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u Splitu, Pravni fakultet.

Prof. dr Milica Radović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Milan Daničić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Milan Živković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Mirjana Franceško, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Miroslav Milosavljević, Pravni fakultet, Slobomir P Univerzitet, Bijeljina, Bosna i Hercegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, Crna Gora.

Prof. dr Nada Savković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.

Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.

Prof. dr Oliver Bakreski, Filozofski fakultet, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, Makedonija.

Prof. dr Petar Teofilović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Radovan Pejanović, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.

Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.

Prof. dr Sanja Đurđić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Slavica Čepon, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.

Prof. dr Snežana Radukić, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.

Prof. dr Tatjana Glušac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Veljko Đurić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Gojković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Petrović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vidoje Vujić, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vojin Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Zoran Keković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.

Prof. dr Zoran Sušan, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Prof. dr Željka Babić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

LIST OF REFEREES

Prof. dr Aleksandar Vasić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Boris Kršev, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Božidar Jeličić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Doc. dr Dorin Drambarean, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Stojić, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragomir Jovičić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law, University of Split, Split, Croatia.

Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Milan Daničić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Miroslav Milosavljević, Faculty of Law, Slobomir P University, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty of Business Management, Bar, Montenegro.

Prof. dr Nada Savković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Nikola Dobrić, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.

Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Petar Teofilović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Ružena Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.

Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banska Bystrica, Slovakia.

Prof. dr Tatjana Glušac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Prof. dr Veljko Đurić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Gojković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Petrović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.

Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka,
Rijeka, Croatia.

Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka,
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja /
glavni i odgovorni urednik Vladimir Njegomir. -
God. 1, br. 1 (2011)- . - Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011- . - 25 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 = Civitas (Novi Sad)
COBISS.SR-ID 261516807